

ЗДЕНКА
ТОДОРОВА

ВЗРИВЕНАТА ПАМЕТ

Издаването на книгата е подпомогнато

от Министерството на отбраната
и Съюза на възпитаниците на военните на
Негово Величество училища, ШЗО и
Родалюбивото войнство и гражданство

Книгата е дигитално обработена
от Мария Гоцева,
staricaribrod.org

© Зденка Тодорова

© Издателство „Балкани“, 2004 г., поредица „Памет“

Георги Гроздев – управител-гл. редактор

ISBN 954 - 8353 - 88 -1

Зденка Тодорова

ВЗРИВЕНАТА ПАМЕТ

**„Истинското просвещение на нашия
народ е невъзможно, докато историята
остава в мрака на забвението“**

Марин Дринов

Цариброд – София

2004

С благодарност към

Министерство на отбраната и

*Съюза на възпитаниците на военните на Негово
Величество училища, ШЗО и Родолюбивото
войнство и гражданство,*

*С благодарност и към предоставилите ми своя
личен и снимков архив: Милена Денкова,
Кая Лазарова, Цветанка Тотева Воинович,
Васил Пейчев, Светла Манова, д-р Петър Еленков,
д-р Марко Шукарев и семейство Йотови.*

С АВТОРСКИ ПОЧЕРК

Написването на тази книга е плод на една дълга и систематична работа, благодарение на която много документи, пазени и укривани в частните архиви на хората, стават достояние на широката общественост. Много време ми трябваше, за да събера разпиляния от едната и от другата страна на границата снимков и архивен материал, свързан с военноисторическото минало на българите от Западните покрайнини. Много са хората, които сами пожелаха да ми разкажат своите спомени за размирните военни години, за които те и техните близки са принуждавани да мълчат. Много са и хората, които сами пожелаха да предоставят на вниманието ми своя снимков и архивен материал, свързан с военноисторическото минало на Цариградско и Босилеградско. Не са малко и онези, които с разтрепери ръце ми показваха запазените от своите прадеди, деди и бащи военни ордени, дипломи, свидетелства и документи. Някои от тях с основание ми задаваха въпроса: на кой са нужни сега тези неща!? Оказа се, че в частните архиви на хората се крият може би най-ценните архивни документи, от които по конюнктурни причини никой не се интересува в България. Така както до началото на 90-те години на миналия век за Западните покрайнини в българското медийно пространство изобщо не се говореше. Затова тази книга посвещавам на всички българи, които в продължение близо на един век, незаслужено живееха в забвение, систематично заличавани от паметта на българското национално малцинство в Сърбия. Посвещавам я на всички мои сънародници, които въпреки трудния им и на моменти непоносим живот край границата, остават да живеят по родините си места. Посвещавам я на онези знайни и незнайни герои от Западните покрайнини, за

които все още нищо не се знае в българската история. И най-накрая посвещавам я на онези мои сънародници, които не се поддадоха на натиска на бившия режим в Белград, да се откажат от род, език, традиции и култура. Въпреки изкушенията, на които много цариградски и босилеградски българи са подложени, голяма част от тях все пак успя да се избори за своето човешко и национално достойнство. Без него бъдещето на българите в Сърбия щеше да бъде обречено. Надявам се, че събитията, протекли във времето ако с нищо друго, то поне с някоя от снимките ще заинтеригуват широката общественост.

ЧАСТ ПЪРВА

ПОЗАБРАВЕНАТА ИСТОРИЯ

I. МЕЖДУ МИНАЛОТО И НАСТОЯЩЕТО

*„Между миналото, което ни се изплъзва,
и бъдещето,
за което не знаем нищо, е настоящето –
в него са нашите задължения!“*

(Т. Гаспарен)

Трудно се взривява паметта на един народ. Още по-трудно се заличава неговото културно наследство. Може би най-трудно се отнема вярата и майчиният му език. За съжаление всичките тези неща в продължение на осем десетилетия поетапно са отнемани на българското национално малцинство в Сърбия, за да бъде изправено в началото на XXI век пред дилемата – как да се самосъхрани след нелицеприятните резултати от последното преброяване на населението. И как да оцелее в условия на изпадналия в икономически недоимък район, разбит в пет общини. Обезверени и гладни хора, малко се интересуват от култура, история, самобитност... Те даже и не мислят по въпроса – как да се самосъхранят, за да не изчезнат след 40 години. Националното самочувствие на българското национално малцинство в Сърбия е под въпрос. С всеки изминал ден то все повече го губи. Губи го, защото в условия на икономическа криза, нравствен и политически срив, трудно е да се говори за национална самобитност или в крайна сметка за национално самочувствие. Да не забравим все пак, че една част от хората вече са раздвоени между това, което са, и това, което им се внушава, че са. Оттам и лошото състояние на духовните, военноисторическите и останалите паметници на културата, тясно свързани с българската история и българското минало.

В продължение на последните 80 години, освен че българите в Сърбия намаляват със 100 000 души, до неузнаваемост намаляват и историческите им паметници. Рухват немалко църкви и манастири, на Царибродските гробища

систематично се унищожават старите надгробни паметници, а през 1946 г. във военния мемориален парк на същите тези гробища е взривен и българският военен паметник. От мемориалната чешма край него е изкъртен месинговият барелеф на Хан Аспарух, за който все още не се знае къде е. Не се знае къде са и изкъртените от паметника букви „За България те живяха, биха се и умряха“. Зее изоставена край Цариброд полуразрушената Костница от Сръбско-българската война (1885), построена на Нешков връх преди повече от сто години. И вече никой не пита къде са костите на загиналите войници в тази, наричана не без основание, „братоубийствена война“.

За съжаление вече нищо не се знае за изоставените военни гробища в Босилеградско, както и за военната история, свързана с миналото на този край. В продължение на последните 80 години са заличавани не само историческите и военните паметници в Западните покрайнини. С тяхното систематично и на моменти доста агресивно унищожаване изчезваше снимков, документален, печатан и друг архивен материал. Слава богу, че не всичко е изчезнало безвъзвратно, защото ако е така, написването на тази книга щеше да бъде невъзможно. Дано написаното тук да даде полезна информация и за регионалната специфика на този район, в който войните, не отминавайки хората, ги правят свои заложници. В това отношение съдбата на българите в Западните покрайнини е най-трагичният пример за едно малцинство, предопределено цял живот да бъде вечният заложник на Балканите. Някои казват и на Великите сили. Отново вечната монета за разплащане между Сърбия и България.

За да стане една тема достойна на широката общественост, за нея не трябва да се говори с половин уста. В конкретния случай белите и заличените от съзнанието на хората в Западните покрайнини страници трябва пак да бъдат пренаписани. Защото българите в Сърбия, като признато от Великите сили национално малцинство, имат право да познават своята история по начин по-различен от този,

който от дълги години му предлагат сръбските академици, историци, медии, църква и идеологизирани училища. Друг е въпросът защо историята на Западните покрайнини недостатъчно се знае и защо от 1919 г. насам за трагедията на този район се пише и говори с половин уста. Историята на Западните покрайнини не е само богатото културно наследство на царибродските българи, нито това, което са оставили в наследство Емануил Попдимитров* и Йордан Захариев** на босилеградските българи. Историята на Западните покрайнини са и всички безгласни свидетелства, които идват от дълбочината на времето. Историята на този нещастен район са и всички археологически и други паметници, тясно свързани с историята и културата на българския народ. Част от тях са заличени от лицето на земята, други по ред причини са на път да бъдат заличени. Картичките от историческото минало на Западните покрайнини сякаш все повече започват да приличат на замазаните с негасена вар стенописи на Изворската черква, подражали с величието си разквартированите в двора на черквата през 50-те години сръбски войници.

Взривената военноисторическа памет на българите в Сърбия не може да бъде описана в една книга. Но поне част от премълчаваната и укривана истина може да стане достояние на широката общественост. Защото доскоро военните дипломи, ордени и снимки на много българи от Западните покрайнини, участвали като български войници, не смееха да се показват. Хората си имат за това свои съображения. Проправителствените медии също. Доскоро никой в Цариброд не смееше да покаже снимката на взривения на Царибродските гробища през 1946 г. военен паметник. Доскоро изпращаните във войните на Милошевич българи не смееха да говорят за преживените ужаси там. Доскоро старите военни портрети от българския период не смееха да се показват на публични места. Достатъчно основание да зададем въпроса – защо!? А той сам по себе си ни открива много врати към истината.

* Роден на 23.X.1885 г., с. Групищи, Босилеградско. – Бел. ред.

** Роден на 3.III.1877 г., Босилеград. – Бел. ред.

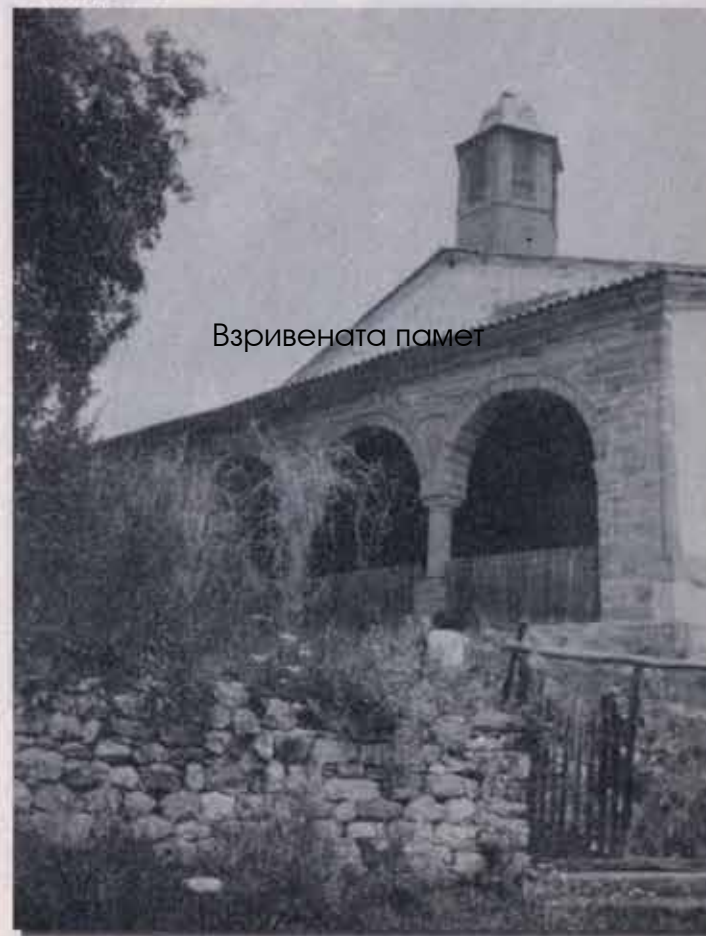
Не по-маловажен е и въпросът защо много малко или почти нищо не се знае за подвизите на онези наши сънародници от Западните покрайнини, участвали и загинали по фронтовете като български войници в Сръбско-българската, Балканските и Първата световна война. Някои от тях са с ордени за храброст. Много малко се знае и за опожаряването на Босилеград през 1917 г. от сръбските разбойнически орди на Коста Йованович Печанац, в резултат на което за един ден са избити 32 мирни жители, изгорени живи две деца и са опожарени общо 317 домакинства. Твърде малко или почти нищо не се знае за Нацко Сотиров Костов от царибродското село Каменица, активно участвал в Първата световна война, от която е демобилизиран с чин „старши подофицер“ и с три войнишки ордена за храброст – I, II и III степен. Малко се знае и за капелмайстора Тодор Наумов, прекарал няколко съдбовни военни години в Цариброд като ръководител на музикантската команда на 25-и пехотен Драгомански полк. Много малко се знае за броя на загиналите босилеградчани през Балканските войни, мобилизирани в 13-и пехотен Рилски полк. Още по-малко се знае за първия следвоенен митинг, провел се през 1944 г. в Цариброд, срещу оставането на околията в рамките на ФНРЮ* и за фактическото двувластие в Царибродска околия до подписването на Парижките мирни споразумения през 1947 година. Малко се знае за политическите и поръчкови убийства в Югославското Кралство** срещу изявени българи в Западните покрайнини. Малко се знае и за причините, довели до заличаването, разрушаването и взривяването на българските военни паметници и гробища в Царибродско и Босилеградско.

Тези и още много други неща, за които ще стане дума в книгата, целенасочено са премълчавани и измествани от вниманието на българите в Сърбия. По-възрастните хора си спомнят за тях като за събития, случили се в прелом-

* Федеративна народна република Югославия – наименование на бивша Югославия от 1945–1992.

** Наименование в периода 1929–1945.

ни времена. По-младите все повече гледат на миналото като на нещо завинаги приключило. По средата са онези, които не искат забравата да заличи спомените от миналото на техните деди. Миналото трябва да се познава не защото е отминало, а защото отивайки си, не е отнесло своите последствия.

Взривената памет

Изворската черква „Св. Троица“

Взривената памет

Военна караулка от 50-те години на миналия век в двора на Изворската черква

II. КРАЙ ГРАНИЦАТА

*„Където и да отиде избягалата от клетка птица,
все ще ѝ се стори рай.“*

(Персийска пословица)

Не нещо особено интересен изглежда животът край границата. В повечето случаи е истинско предизвикателство, а ако става дума за Балканите и риск. Районът известен с прозвището си Западни покрайнини, с нищо не е различен от останалите крайгранични райони на Балканите, само че с една разлика, в него Берлинската стена, наречена – граница, все още не е преодоляна. На моменти даже изглежда, че студената война тук още не е и приключила. Оттам и травмите от параноята, наречена граница, предавана по наследство от поколение на поколение. Да се родиш и живееш в Западните покрайнини, означава цял живот да се бориш – с живота, със себе си, с убежденията си, с режимите, с мълчанието на международната общност, на моменти и с безразличието на майката-родина. Или да си мислиш как да избягаш от това прокълнато място, за да оцелееш най-вече като човек, а след това и като българин. Ако говорим за историята на този район, никак не можем да отменим границата. Тя е навсякъде. Като сянка следи движението на всеки човек, решил по ред причини да остане да живее край нея. С нея са набраздени лицата на хората, къщите и дворовете им. Тя като невидима сянка разделя улиците. С границата са осквернени най-свещените за един народ места – гробища, църкви, чешми и бунари. И всичко в името на наложена „международна справедливост“, от победителите наричана „договор“, от потърпевшите „диктат“, в резултат на който през последните 80 години изчезват кръгло 100 хиляди българи вкупом с историческото им наследство.

Край границата няма свещени неща. Под натиска на времето, чуждата небрежност и асимилационната политика на сръбските власти са унищожавани църкви, манастири,

параклиси и най-вече паметници. Килийни училища са превръщани в овчарници, защото са български. Военни паметници са взривявани, понеже са построени от другата, загубила войната, страна. Разнасяни са костите на загиналите в Сръбско-българската война войници, за да не се знае кой е агресорът и кой победителят. Тухла след тухла се вади от Костницата на Нешков връх, за да я няма един ден. Върху костите на загиналите за родината си български войници са засаждани борови гори. Край границата, по насилствен път от хората са изземвани снимки, увековечаващи важни моменти от българската история. И после хората треперят от страх да не би някой да им намери пазените в огледала, картини и бюфети снимки на военния паметник в Цариброд, провъзгласен за „фашистки“ от следвоенните комунистически власти в Цариброд. В Босилеградското село Божица са сринати до основи, с изключение на един, 40 надгробни паметника на български офицери от Първата световна война. Само защото са български и защото край границата на новите власти е позволено всичко. В двора на Изворската църква „Св. Троица“, в непосредствената близост на първото килийно училище в Краището, в началото на 50-те години на миналия век сръбски войници си построили караулка, от която не искат да гледат стенописите до входната врата на храма. Затова ги заличили с негасена вар, следите от която си стоят до днес. И не само това, покрай заличаването на паметниците е заличавана и паметта на хората. И най-вече истината се превръща във фикция на българите в Западните покрайнини.

В пояса край границата няма права, има само правила, налагани от победителите. Затова и хората, родени край границата, на моменти имат усещането, че са се превърнали в граница. И как тогава да опазят историческата си памет и културното наследство, след като за правата и свободите им се заговори едвам от началото на 90-те години на XX век. Въпреки настъпилите промени след падането на комунизма в Източна Европа положението на българите в Западните покрайнини си остава все така трудно и на моменти непоносимо.

След първата интернационализация на проблема, свързан с правата на българите в Западните покрайнини, остава през 1929 г. достойние на международната общност, благодарение най-вече на поета и общественика Емануил Попдимитров, втората интернационализация на проблема, става достойние на международната общност едвам през 1994 г. В Комитета по правата на човека към ООН е гласувана Резолюция, в която се изброяват нарушения, свързани с правата и свободите на националните малцинства в бивша Югославия, включително и с българското. Благодарение на тази интернационализация българското национално малцинство в Сърбия зае полагащото му се място в докладите на международните организации, с което югославските и сръбските държавни органи и институции са длъжни да се съобразяват. Сред нарушенията, които многократно са поставяни пред международните институции, е и въпросът с паметниците на културата в районите, населени с етнически българи. За съжаление и след настъпилите през 2000 г. демократични промени в Сърбия положението на българското национално малцинство си остава доста лошо с редица неуредени въпроси, отнасящи се до елементарните му права и свободи.

Според последното преброяване на населението българите в Сърбия намаляват с 5000 души в сравнение с 1991 г. или със 100 000 души в сравнение с 1918 г. Със статистическото изчезване на българите изчезват и немалко български исторически паметници в Западните покрайнини. Тук не трябва да се изпуска предвид факта, че в продължение на последните двайсет години срещу българския език и образованието на български език се води невиджана кампания, в която особено активно участват представители на общинската номенклатура в Цариброд и Босилеград. В периода на Милошевич проводниците на неговата политика в тези две общини правят всичко възможно на българското национално малцинство да бъдат отнети и онези елементарни права, гарантирани им по конституция – език, култура, обичаи, културно наследство, църковни права и свободи,

икономическо развитие на района и право на свободни контакти с майката родина.

По инициатива на Хелзинският комитет за защита правата и свободите на българите в Сърбия и Черна гора (СиЧГ), с цел да бъде съхранена историческата памет и архивното наследство на българското национално малцинство, през 2001 г. се слага началото на проекта „Документационен център на българите в Сърбия“. Благодарение на този проект правозащитната организация успя да събере богат снимков и писан материал за Западните покрайнини и специално за Цариград, без който написването на тази книга щеше да бъде невъзможно. От друга страна, трудно ще е за доказване миналото на този район, ако от него изчезнат архивните документи и историческите паметници. Впрочем нали историята се основава върху писани източници, свидетелства и документи. Границата може да разделя един народ, но никога не може да раздели историческата му памет.

Разсеченият двор, документална изложба за Западните покрайнини, Етнографски музей, София, 1996 г.

Пограничните недоразумения

В един пограничен район, какъвто са Западните покрайнини, споровете, недоразуменията, войните, конфликтите, международните договори и междудържавните споразумения, подписвани по-късно, винаги са ставали за сметка на населението. Това многократно го е потвърждавала историята на този район, особено през последните сто и повече години. Но нека да се върнем малко по-назад в историята. Пограничните недоразумения между Сърбия и България възникват още с подписването на Одринското примирие и Санстефанския договор. Най-напред те започват в Трънско, а след това в Кулски окръг. Великосръбските политически кръгове и след Берлинския конгрес продължават да се борят за мечтаната от тях „Стара Сърбия“ на изток към София. В рамките на тайния план на крал Милан, свързан със започването на Сръбско-българската война 1885 за завладяване на български земи на изток, влиза и вербуването (срещу заплащане) на местното население в пограничните райони – Цариградско, Трънско и Пиротско. Оказва се обаче, че въпреки предлаганите възнаграждения българите (с малки изключения) не искат да работят срещу собствените си национални интереси. След Първата световна война населението в Западните покрайнини, изтормозено от войни, бедност и мизерия, разбира, че е жертвано не по негова вина, а поради политическото късогледство на собственото си правителство и интересите на Великите сили. Страхове му се сбъднали с решенията на Ньойския договор.

До 1919 г. Западните покрайнини са съставна част от българската държава. По силата на Ньойския договор от България са откъснати 1545 кв. км с един град Цариград и две пазарни средища Босилеград и Трънска Клисура, със 120 села, една гимназия, 6 прогимназии, 116 основни училища със 7892 ученици, 45 църкви с обслужващи ги 42 свещеници. Тогава в Западните покрайнини живеят 120 000 българи. С прокарането на границата 25 села остават разделени на две, като например селото Стрезимировци –

60% останало в Сърбия, 40% в България. На Кралството на сърби, хървати и словенци (СХС)* тези територии са придадени с военностратегически съображения, с което е наказано най-вече населението в тези земи. Жестоко прокараната граница, разделяща дворове, къщи, гробища, ниви и църкви, прави българите в този район заложници на сръбските власти. По този повод Стилиян Чилингиров пише потресаващите си слова: „... И вие ако искате да знаете какво е неправда и какво е рана в живото тяло на един народ, елате непременно тука при с. Стрезимировци, два пъти елате, ако сте българи, и ако искате да видите как Соломоновата шега е станала действително присъда в Ньой. Да видите как една граница прави от двора на един и същи човек две държавни територии, от едната страна на невидимата граница да въздиша щерката, от другата да плаче побеляла от скръб майка. Оттук син да чака баща си, а отатък баща да няма право да погледне своя син.“¹

След Ньойския договор много села остават разпокъсани в резултат на границата. Такива са селата: Груинци, Ресен, Рибарци, Жеравино, Бобешино, Млекоминци, Петачинци, Банкя (в която една къща е разделена на две части), Врабча, Градини, Липинци, Долна Невля, Сливница, Бачево, Долно ново село, Връбница, Кострошеви, Паля, Клисурса, Драинци, Грознатовци, Круша, Колуница, Суви дол.²

Завземайки тези земи, СХС Кралство се опитва да си създаде един непроходим балкански лабиринт, в който богатата оловно-сребърна мина „Мусул“ остава собственост на Сърбия. Със завземането на Босилеградско сръбите се доближават до Земенското дефиле, откъдето им се отваря пътът към Радомир и Перник, най-големият каменовъглен басейн за онова време. Със завземането на Цариброд осигуряват си път към столицата София, в чиято близост се намира и най-голямата каменовъглена мина „Перник“.³

¹ ЦДИА, ф. 108, оп. 2, а. е. 1125, л. 5.

² ЦДИА, ф. 123, оп. 1, а. е. 123, л. 17.

³ Пак там, ф. 123, оп. 1, а. е. 206, л. 2.

* Наименование на бивша Югославия в периода 1 декември – 3 октомври 1929.

При отдаването на Западните покрайнини на СХС Кралство представители на Великите сили са много наясно с етническата принадлежност на населението. Особено резервирани към това решение са представителите на САЩ и Италия, които накрая отстъпват на сръбските претенции, за което свидетелстват и протоколите на Ньойската конференция.

Из протокол №2 от 7 март 1919 г.: „... Г-н Ларош (Франция) заяви: Сърбия формулира спрямо България само стратегически съображения, но не и етнически.“ На същото мнение са и господата сър Айр Кроу от Великобритания и генерал Ле Ронд от Франция.“

Из протокол №16 от 13 март 1919 г.: „... Д-р Дей (САЩ): Даването на предимства на Сърбия ще постави българската столица напълно под опасност и ще предизвика възбудата на българския народ, както и много мънотини между двете страни.“

Из друг протокол от 18 март с.г.: „...Полковник Кастолди (Италия) намира, че се очертава диспропорция между силите на упоменатата Сърбия и отслабена България...“

„... Точка Д – Комисията намира, че глобалното приемане на сръбските искания спрямо България ще постави последната в тежко политическо и икономическо подвластие;“

„... Точка Е – Комисията констатира, че териториите, искани от Сърбия, са населявани в болшинството си от българи.“

Периодът 1920–1930 г. се смята за най-тежкия за българите в Западните покрайнини период, в който запазването на националната идентичност на населението край границата е подложено на страшно изпитание. В провеждането на тази диктаторска политика са използвани всички денационализаторски средства на сръбската дър-

жава. Едно от тях е закриването на всички български училища и читалища, като на тяхно място са създавани сръбски училища, сръбски културно-просветни сдружения като „Сръбски национален комитет за култура и просвету“, „Коло сръпских сестара“ и др. С помощта на тези организации на българското население се внушава, че е сръбско, че влизайки в пределите на Стара Сърбия, е „свободно“, че 6-и ноември 1920 г. е денят на освобождението им от несправедливия Берлински договор от 1879 г. и т.н. В този денационализаторски период множество стари български паметници, книги и документи са унищожени, много свещеници изгонени, а някои и избити, включително с членове на семействата им. В училищата са назначавани сръбски учители и преподаватели от вътрешността на Сърбия. Забранено е печатането и разпространяването на български вестници и книги, както и употребата на българска реч на обществени места. Забранено е и афиширането на българската национална принадлежност на населението. С една дума – забранено е всичко българско. И въпреки това хората успяват да съхранят националната си принадлежност.

Поради прекъснатите транспортни, комуникационни и стопански връзки на Босилеград с Кюстендил районът се превръща в територия затворена в бутилка с многохилядно население, опасно с безизходни клисури, притиснати от изток от границата, а от запад от непроходими планини. До 1890 г. единствено пътят Кюстендил–Босилеград има някакво стопанско значение за този район. В следосвобожденския период в Босилеградско е изградена административна власт, около която гравитирали и другите служби – училища, мирово съдилище, пощенска станция, полицейска стража. За подобряване на пътната мрежа в Босилеградско по-късно са построени и няколко нови шосета като Радомир–Босилеград и Кюстендил–Босилеград и Босилеград–Божица–сръбската граница. След Ньойския договор, до 1941 г., в този район почти нищо не е инвестирано с цел подобряване положението на населението.

Поради неуреждане въпроса с двувластническите имоти на границата често стават инциденти, даже и убийства. В повечето случаи сръбските власти разрешават на населението да обработва земята до момента, когато трябва да се прибира реколтата. След това затваряли границата и хората оставали без нея. Неслучайно през 1922 г., полковник Ордеони на среща с делегация от Западните покрайнини, водена от Емануил Попдимитров и Тодор Захариев, казва, че „няма по-неестествена граница от тази, която игнорира всички географски и етнографски условия“⁴. За нея пишат и много чуждестранни медии като италианската „Импера“, германският „Телеграф Берлин“, лондонският „Гардиан“, френското списание „План“ и особено френският журналист Анри Пози. За правдиво отразяване на събитията в Западните покрайнини, от Белград през 1929 г., е изгонен германският кореспондент на „Берлинер Тагеблат“⁵. За страданията на българите редовно се публикуват статии в българските вестници „Зора“ и „Македония“. Пред Обществото на народите даже е поставен въпросът с престъпленията на сръбския режим спрямо българите в Западните покрайнини. В този период югославско-българската граница се прочува със зловещото си име „черната граница“.

⁴ Пак там.

⁵ ЦДИА, ф. 123, оп. 1, а. е. 203, л. 4.

Взривената памет

Свещеникът Апостол Пониванов, убит през 1926 г. на път за родното му село Долни Криводол, Царибродско

След двадесетгодишна диктатура периодът между 1941–1944 г., известен в Западните покрайнини като „българския период“, дава глътка въздух на населението в този район. Правата на българското население се възстановяват, включително с българското им гражданство. Районът пак минава към диоцеза на Българската православна църква. В памет на загиналите войници не само във Втората, но и в предишните войни, на Царибродските гробища през 1942 г. е построен, очевидци казват, красив мемориален военен парк с гробища, чешма и мраморен паметник. Четири години по-късно паметникът е взривен, а гробищата унищожени. Инициатори за извършеното престъпление са новите комунистически власти в Цариброд, съзирайки в гробищата и паметника „фашистки елемент“. На хората и особено в училищата на учениците се внушава, че Царибродско

и Босилеградско са „окупирани“ от „български фашисти“ или от „български фашистки окупатори“. Нелогичността, че българи не могат да бъдат окупирани от българи, не притеснява никой. Както и фактът, че „окупатор“ не се посреща с цветя и знамена, не строи пътища и административни сгради, не възстановява отнети права и гражданство, не отваря работни места, читалища, театри, гимназии и училища, не връща на църквата отнетото ѝ имущество, не подарява на миряните църковни и други свободи, не се ползва с доверието на хората.

Западните покрайнини след Втората световна война, отново след Парижките мирни споразумения от 1947 г., минават в рамките на югославската федерация, наричаща се първоначално ФНРЮ, след това СФРЮ*, за да се преименува в СРЮ** след окончателния ѝ разпад в началото на 90-те години на миналия век. От февруари 2002 г. Югославия окончателно е обявена за мъртва, като новата държава, създадена върху развалините на бивша Югославия, е наречена Държавна общност Сърбия и Черна гора. В югославската федерация, българите в Сърбия получават статус на национално малцинство. Въпреки това правата и свободите му сериозно са подложени на изпитание. Така както на изпитание могат да се подложат правата и свободите на българското национално малцинство и в периода след 5 октомври 2000 г., когато е свален диктаторският режим на Слободан Милошевич.

В периода на СФРЮ, известна още като Титова Югославия, немалко българи в Сърбия стават жертва на сръбската тайна полиция (УДБА***), на сръбските тайни служби и на сръбския режим като цяло. С обвинения във „великобългарски шовинизъм“, шпионаж и пр. много българи са арестувани и изпращани като политически затворници в комунистическите затвори и лагери, пръснати по

* Социалистическа федеративна република Югославия – наименование в периода 1963–1992.

** Съюзна република Югославия – наименование в периода 1992–2002.

*** Югославска вътрешна държавна сигурност.

територията на бивша Югославия. Достатъчна причина много българи да потърсят по-спокоен живот далече от границата и родните си места. Така много села и цели райони в Западните покрайнини остават празни и обезлюдени. Всичко това твърде зле се отразява върху историческите паметници край границата, върху архивното наследство (все още не се знае къде е църковният архив на Цариград) и като цяло върху историческата памет на българите в Западните покрайнини. С административното разделение на района през 1960 г. се стигна до нарушаване баланса, свързан с националния състав на населението⁶. В същия този период много българи са принудени да избягат в България. И пак много семейства остават да живеят разделени от едната и от другата страна на границата. По идеологически и интернационалистически разбирания и най-вече водени от тесногърди партийни интереси официалните представители на българската държава цели 50 години предпочитат мълчанието пред сериозното повдигане на въпроса с правата на сънародниците си в Западните покрайнини. Това само улеснява югославската държава да загърби проблема с българите в Западните покрайнини и да замълчи за състоянието на българските военни гробища и разрушените военни паметници. За Сърбия и България Западните покрайнини винаги са в сянката на македонския въпрос, от което най-добре умееше да се възползва Белград.

От друга страна, не може да се отрече фактът, че българите са на първо място по броя на високообразованите в Социалистическа Федеративна република Югославия (СФРЮ). През 1961 г. Цариградското основно училище е провъзгласено за „образцово“, едно от 25-те образцови училища на територията на Сърбия и едно от 10-те образцови училища на територията на СФРЮ. Тогава българското национално малцинство в Сърбия получава образованието си на български език, който важи в дипломите и ученическите книжки на учениците за „майчин“. Българският език заема полагащото му се място освен в училищата и в адми-

⁶ ЦДИА, ф. 123, оп. 1, а. е. 203, с. 12–13

нистрацията, културата, обществено-политическия живот. В този период Цариградският самодееен театър „Христо Ботев“ си извоюва славата на един от най-добрите самодееини театри в Сърбия, с много спечелени награди и грамоти за български пиеси и постановки. В Цариградската гимназия под ръководството на Георги Шукарев дълги години съществува гимназиалният духов оркестър, какъвто няма в много по-големи градове в Сърбия. Училищата в Цариград имат развито културно-просветно крайгранично сътрудничество с България. През 70-те и 80-те години на м.в., в рамките на Центъра за култура в Цариград, съществуваше богата културно-просветна дейност, популяризираща националната самобитност на цариградските българи. Между училищата в Цариградско и Босилеградско съществува сътрудничество, между учителите и преподавателите, също. Непо, което с идването на Милошевич на власт е прекратено.

В периода 1987–2000 г. българското малцинство загубва повечето от правата си, въпреки че по конституция такива му се полагат. Воинственият национализъм на Милошевич, в името на който Сърбия води война след война с бившите югославски републики, застрашава всички народи и национални малцинства на територията на бивша Югославия. В този период историческата памет на българите в Западните покрайнини трябваше да бъде заличена завинаги. Насилствените мобилизации, полицейските сплашвания, заканите с уволнения, включително с някои уволнения на инакомислещи българи, е съставна част от методите на режима, който в българското малцинство, въпреки не толкова голямо както унгарското или албанското, вижда опасност.

След падането на режима на Милошевич (5 октомври 2000 г.) до коренни промени по отношение правата и свободите на българското национално малцинство в Сърбия не се стига. Българският език не заема полагащото му се място в образованието, но затова пък става достояние на Хагския трибунал. Медните с нищо не се променят, освен че започват да пригласят, този път на новите власти. В

общинската администрация българският език не заема полагащото му се място, противоречията със Сръбската Православна църква продължават да се задълбочават. Нито един разрушен по времето на бившите режими български исторически паметник не е възстановен. Цариброд като град с най-ниски лични доходи в Сърбия се превърна в сива зона на нелегален трафик на цигари, в който участват и малки деца.

В продължение на последните шест десетилетия българското национално малцинство в Сърбия няма свобода на действие по нито един въпрос, отнасящ се до неговите права и свободи. За всичко се пита Белград. Оттам се диктува политиката в образованието, културата, медиите, икономиката. В периода на Милошевич книгите и учебниците, от които учат учениците от българското малцинство, изобилстват от инсинуации с цел предизвикване на антибългарски настроения. Българите винаги се представяха за „окупатори“, сърбите за „освободители“. Едните винаги са черни, другите бели. В учебниците по история липсват много факти от българската история, особено от Освобождението през 1878 г. и Сръбско-българската война през 1885 г. до Балканските, Първата и Втората световна война. Липсват и онези страници от учебниците по история, отразяващи истината за случващите се процеси в Западните покрайнини особено след Втората световна война, пряко засягащи българското национално малцинство в Сърбия. Липсват много неща за българо-сръбските отношения в различни периоди и особено за периода в края на миналия век. След изхвърлянето на българския език от училищата отношението на преподавателите, учениците и техните родители към българската история и българските национални ценности стана напълно пренебрежително. Нещо, което е част от държавната политика на Белград. Тук обаче трябва да добавим още нещо в периода на СФРЮ, известен още като Титова Югославия, българското национално малцинство в Сърбия се ползва с правото да получава образование на български език, да учи от учебници, писани (и превеждани) на български език, да поддържа свободни и

безпрепятствени връзки и контакти с училища от националните малцинства в Сърбия, както и да поддържа крайгранично сътрудничество с училища в българските крайгранични градове като: Драгоман, Сливница, Годеч. Кризата в образованието на българите в Сърбия е изкуствено предизвикана в края на 70-те години на м.в. най-напред в Цариброд, а след това и в Босилеград. Със засилването на национализма в Сърбия (през средата и към края на 80-те години) все повече се засилва тенденцията, с която на българите да се внуши, че не им е нужен майчин език. Всичко свързано с българската история трябва да бъде опорочено, а според възможностите и унищожено. Историята на Погановския манастир „Св. Йоан Богослов“ се фалшифицира, като в сръбските медии този изконен български манастир се представя за „сръбски“. В Изворската черква „Св. Троица“ пък са унищожени ценни стенописи. От Цариброд даже изчезва по неузнаваеми пътища църковният архив на околията. Сградата, предназначена в началото на миналия век за църковен архив, в момента се ползва за битови нужди от пенсиониран сръбски свещеник. Състоянието на всички военни гробища в Западните покрайнини е трагично. А най-трагично е състоянието на военноисторическите паметници, защото голяма част от тях са разрушени.

Непознаване на собствената си история, всекидневно насаждане на национален нигилизъм и фалшифициране на истината не са по-малко опасни за хората от физическото унищожаване на паметниците. От българска страна през последните шейсет години на миналия век често липсва кураж и професионална съвест, за да бъде отговорено с аргументи и факти на сръбските историци, академици и научни кръгове по теми, свързани с миналото на Западните покрайнини. От 1945 г. насам от официална българска страна нито веднъж не е повдигнат въпросът за състоянието на българските военни паметници и гробища в Царибродско и Босилеградско. Посещавайки през последните десет години Западните покрайнини, последното нещо, от което се интересуват българските политици и дипломати, е състоянието на военноисторическите паметници и изобщо състоянието на паметниците на културата.

ГОДИНИ НА КУЛТУРНО СЪТРУДНИЧЕСТВО

Взривената памет

Царибродските актьори край рибарника в Годеч, 1966 г.

Взривената памет

До 80-те години на XX в. Цариброд е средище на срещи на ученици от националните малцинства в Сърбия. Четвъртият отляво на втория ред е един от инициаторите на тези срещи, директорът на Основното училище в Цариброд, Кирил Т. Тодоров

III. ПО СЛЕДИТЕ НА МИНАЛОТО

„Чети винаги следите на миналото“

(П. П. Стаций)

Сръбско-българската война от 1885 г.

След Съединението на Източна Румелия с Княжество България, осъществено на 6 септември 1885 г., сръбският крал Милан, воден от шовинистични подбуди и подтикван от Австро-Унгария, започва подготовка за война срещу България. На 2 ноември 1885 г. сръбските войски нападат България, чиито главни сили по това време са съсредоточени на турската граница. На 5–7 ноември в боевете при Сливница сръбските войски са разбити и започват да отстъпват. На 10 ноември те са отново разбити при Драгоман, на 11 и 12 ноември при Цариброд. На 15 ноември българската армия овладява Пирот. Сръбската армия е напълно деморализирана за воденето на такава война. С намесата на Австро-Унгария бойните действия са спрени. На 9 декември 1885 г. в Пирот е подписано примирие, а на 19 февруари 1886 г. Букурещкият мирен договор. В Сръбско-българската война българският народ защитава Съединението и независимостта на България от с нищо непредизвиканото сръбско нападение. Успехите от войната повдигат националното самочувствие на българите и подобряват международното положение на България. В памет на загиналите войници от тази война през 1900 г. на Нешков връх край Цариброд е построена Паметна костница, в която са погребани костите на загиналите сръбски и български войници.

Подготвяйки се за война, крал Милан и особено Министерството на вътрешните работи на Сърбия се

опитват да спечелят на своя страна населението в пограничните райони и особено на българското в Цариградско и Трънско. Сръбският историк националист Владимир Стоянчевич описва вербуването на българи от този период по следния начин: „С доста специфични методи в тази дейност участваха граничните служби, митническите служители, граничните санитарни служби, доверени домакини – селяни, някои свещеници и калугери от пограничните райони и, разбира се, някои видни хора от сръбската емиграция в Трънско и Брезнишко, както и от Цариградска околия. Това бяха известни със своята национално-политическа дейност хора още от времето на турците, например Иван Пейчович от Брезник, Миладин Манчович от Държина (Цариградска околия) и Арангел Станойевич от Трън, както и още някои известни личности от двете страни на сръбско-българската граница. Митницата на Обреновац и Суковският манастир, недалече от Цариград, служеха, заедно с Пирот, като база, от която доверените сърби и разузнавачи – ръководени от тези хора, развиваха своята дейност в тила на българската граница. Съответна дейност на сръбска територия, в полза на България, се опитаха да организират пиротските емигранти: Симеон Христов, даскал Коца Григоров (Глигориев), Нешов и още някои, които се декларираха като българи и след 1878–1879 година живееха в България, главно в София и Цариград“.⁷

За сръбските намерения да предизвикат бунт сред българското население в пограничните райони в навечерието на Сръбско-българската война знаят и Великите сили. „Разполагайки с много данни за сръбската агитация на своя територия, българското правителство с нота от 5–17 октомври, посредством Рангабе, изпрати на сръбското правителство своето негодувание, настоявайки от председателя на сръбското правителство да спре дейността на сръбските погранични чиновници. Ден по-късно княз Александър изпрати лично писмо на крал Милан,

⁷ Stojančević V., *Srbi i Bugari 1804–1878*, Novi Sad 1995, с. 316.

което в Сърбия трябваше да донесе специален емисар. За намерението на сръбското правителство да вдигне бунт в пограничните райони на България българското правителство уведоми и Великите сили, което от своя страна задълбочи кризата на Балканите. Не ставаше дума само за Цариград, Трън и Брезник, където е насочена главната дейност на агитацията, но и за Видин и Видинския край. Българският министър И. Цанов настояваше да запознае европейските дипломати, оспорвайки на сърбите каквото и да е право върху българските места. С тази цел българското правителство издаде една книга с дипломатическо-политическо съдържание.“⁸

На 21 юни 1885 г. околийският началник на Цариград телеграфира на окръжния управител в Трън, че сръбският генерал М. Лешанин, с други четири лица, придружавани от 20–30 конници, почти една седмица обикалят границата, разпитвайки за някои места, определени с Берлинския договор. „Един овчар от Сърбия им показал точките: Конрел, Владикин, Царев кладенец, Видрич и Сегуша. Всичко това управителят Козарев веднага съобщи с телеграма от Трън до вътрешния министър. Той изпрати препис от нея, с молба за справка, до външния министър, който на 24 юни разпоредил да се направи справка в пограничната карта.“⁹

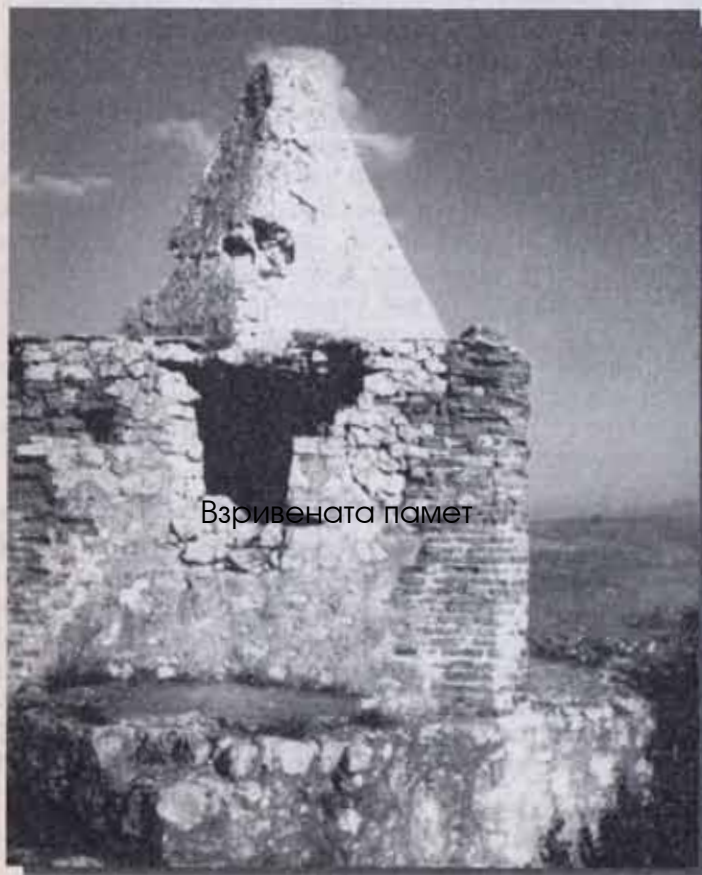
В навечерието на войната София полага големи усилия за незабавно решаване на пограничните проблеми със Сърбия, в резултат на което прие условията на сръбското правителство за сключване на погранична конвенция. Но Белград, обвързан от Виена с тайна конвенция от юни 1881 г., последователно и неотклонно се стреми да реализира великосръбската си идея да анексира колкото може повече българска територия и население.¹⁰ На 2 ноември 1885 г. Сърбия започва войната, нападайки в гръб България.

⁸ Пак там, с. 325.

⁹ ЦДИА, фз. 176, оп. 1, а.е. 189, л. 8.

¹⁰ Венев К., „Българо-сръбски погранични отношения от 1878 до 1885 г.“, С. 1991, с. 117.

В навечерието на войната напрежението на границата нараства. В Цариброд положението е най-лошо. Доброволци заминават на фронта, а с тях и някои черногорци, които по това време се намират в града на работа. В някои села има опити чрез хора, завербувани от сръбските власти, сред които е и един каменишки свещеник, да събират подписи за присъединяването им към Сърбия (виж Архива на град Пирот, фонд: Тодор Петрович). За това сръбските власти щедро плащат на своите хора.

Взривената памет

Паметната костница на Нешков връх

Царибродско по време на войната

Първият набор на войници от Царибродско в ново-създадената българска армия е взет през 1881 г. По време на Сръбско-българската война Царибродско е поприще на много сражения. На практика това е първата война, водена в тези краища между сръбския и българския народ. След като сръбските войски претърпяват на 7 ноември поражение при Сливница, боевете се пренасят към Цариброд, където на 11 ноември започва сражение. За да си отвори път към Пирот, българската войска иска да превземе всички позиции около Цариброд. Затова капитан Радко Димитриев с две роти плевенци потегля към тези укрепления и сраженията се изместват на Нешков връх, недалече от Цариброд. През нощта тези части превземат позициите северно от Нешков връх към Джурджова глава. Така е образуван фронт от село Планиница до Нешков връх и Джурджова глава, дълъг няколко километра. Във Височка Ръжана един отряд нападна частите на капитан Паница, който настъпва откъм Изатовци до Славина, превземайки последното село.¹¹

На 12 ноември става историческото сражение на Нешков връх. То е най-голямото след Сливнишкото сражение. Сраженията са водени отблизо, често в самите окопи. След доста променливи и драматични сражения Шумадийският полк е принуден да отстъпи пред настъпателните действия на 3-а дружина от 6-и Търновски полк. На полесражението като жертви на една несправедлива война остават много мъртви и ранени войници от двете страни. Същия ден капитан Паница с дружината си достигна село Ръсовци. На следващия ден частите на подполковник Филев стигнали пред Цариброд. Придвижването им продължава безпрепятствено, след като пътят към Пирот е свободен. На южния сектор капитан Попов, който е при Брезник и при село Филиповци, достигна Врабча, където на 2 ноември избухва войната.¹² Във военните действия особено активно

¹¹ Николов Б., „Димитровградска хроника“, Ниш, 1968, с. 37.

¹² Пак там, с. 42.

се включва населението от Височките села. По този повод в „Релация за действията на Смолчанския партизански отряд от 2 до 17 ноември 1885 г.“, Коста Паница казва: „За чест на изатовчани и каменичани ще кажа, че те с готовност приеха това предложение, като извадиха в най-скоро време даже и децата си, за да помагат на делото и не се уплашиха от курижумите, а спокойно следваха подир целта и с възхищение всичкото време викаха „ура“ под диктовката на Дюстабанов“.¹³

След боевете на Нешков връх започва и отстъпването на 12-и сръбски полк. Същия ден капитан Паница с дружината си достига село Ръсовица. На другия ден частите на подполковник Филов стигат пред Цариброд и продължават безпрепятствено придвижването си към Пирот. На южния сектор капитан Попов, който е при Брезник и при село Филиповци, достига Врабча, където на 2 ноември избухват първите сължковения. На полесражението остават много убити войници от двете страни. В памет на загиналите войници няколко години по-късно, по настояване на полковник Пачев, който по време на войната е военен комендант на града, на Нешков връх е построена Паметната костница, в която са погребани костите на загиналите сръбски и български войници.

По време на войната в Цариброд пребивават както българският княз Александър I и поетът Иван Вазов, така и загубилият войната крал Милан и сръбският писател Бранислав Нушич. И двамата писатели по своеобразен начин описват войната. Иван Вазов със стихотворението си „Новото гробище над Сливница“, Бранислав Нушич с „Разказите на един ефрейтор“.

¹³ „Сръбско-българската война“, Сб. документи, с. 316–317.

Взривената памет

Участници във войната от с. Чепърлянци и Бребевица, 1885 г.

Босилеградско по време на войната

В Кюстендил на 12 октомври 1884 г., с Указ №41 е сформирани 2-и пехотен Струмски полк. В състава му влизат 2-а Кюстендилска, 4-а Самоковска и 3-а Радомирска пехотна дружина от българска земска войска, в която активно участват и босилеградчани. Те масово взимат участие и в изграждането на отбранителни съоръжения в селата Извор, Божица и махала Колуница (Цветков гроб).¹⁴ На 3 ноември, след като Сърбия вече е обявила война на България, части на сръбската Моравска дивизия започват настъпление срещу българската позиция при Цветков гроб, стремежи се да я обхванат флангово откъм Божица. След ожесточена съпротива българите са принудени да отстъпят към с. Трекляно.¹⁵ Тогава Изворският отряд под натиска на пет батальона от сръбската Моравска дивизия престава да съществува като самостоятелно бойно формирование.¹⁶ Бойни действия се водят и в селата Горна и Долна Любата. На 11 ноември в Кюстендил пристигна известие, че сръбски жандарми взели печатите на селските общини в Горна и Долна Любата и с тях подпечатват фалшифицирани искания на населението от този район за присъединение към Сърбия. В същия ден окръжният управител на Кюстендил изпраща 500 доброволци опълчени и доброволци, които прогонват сърбите.

На 13 ноември 2-и пехотен Струмски полк напуска Сливница и заминава за Цариград по труден разкалян път под силен дъжд. На 14 срещу 15 ноември Струмският полк с 5-а запасна дружина ношува при Суковския мост. На 15 ноември полкът се премества северно от с. Войнеговци, а вечерта части от Струмския полк, с отряда на капитан Паница, влизат в Пирот. На 16 ноември 1885 г. капитан Ангелов, домакин на 2-и пехотен Струмски полк, с една кадрова рота и опълчение отхвърля противника от бъл-

¹⁴ Енциклопедичен речник, Кюстендил, С., 1988, с. 612.

¹⁵ Димитров Т., Босилеградският край в сръбската експанзия към българските земи, К. 1996, с.28.

¹⁶ Пак там, с.28.

гарска територия и при селата Извор, Божица, махала Колуница, навлизайки в Сърбия. Тук го заварва примирието.¹⁷ В края на ноември 1885 г. 2-и пехотен Струмски полк се завръща от бойното поле, тържествено посрещнат от населението на Кюстендилско Краище. Благодарение на изключителния героизъм на българските войници, на масовия отзив на населението в защита на отечеството си, войната със Сърбия е спечелена.

Бойните действия през Сръбско-българската война в Кюстендилско Краище са важни да бъдат отбелязани. Толкова повече, че в Краището е дадена първата жертва в тази война. Сраженията, макар и в ограничен мащаб, с нищо не са били по-малко ожесточени от другите сражения. В първите дни на войната срещу половин сръбска дивизия са противодействали ограничен по състав предимно опълченски, български сили, в които участват и българи от Цариградско и Босилеградско. Благодарение на тези сили нашественикът е спрял, особено в планираното му придвижване към българската столица. През време на Сръбско-българската война сърбите нападат Трън (3 ноември 1885) от три страни: откъм село Врабча, откъм Руй и откъм Дерекул. Решителният бой става на Власинската планина срещу с. Колуница. Най-смело се държала дружината на капитан Тошев от 3-и пехотен Бдински полк. На 4 ноември сръбските войски, наброяващи около 8000 души, завземат Трън, от който са изгонени след 6 дена престой.

След 1885 г. не само в Цариград, но и в редица други български градове и села населението построява паметници и костници в памет на загиналите български войници в Сръбско-българската война. Паметници от този период съществуват в градовете: Сливница, Хасково, Трън, Летница, Брезник, Нова Загора, Котел, Лом, Варна, както и в селата: Гургулят, Александрово, Летница, Замфирово, Мокреш, Горни Кортен, Якимово... В град Нова Загора надписите върху Паметника на загиналите загорци в

¹⁷ Енциклопедичен речник, Кюстендил, С., 1988, с. 612.

Балканските войни 1912–1913 г. и в Първата световна война 1914–1918 г. са поставени в три медальона. Върху единия от тях пише: „Поручик Николай Сербезов от 12 п. Балкански полк, герой в Сръбско-българската война при Сливница, Драгоман, Цариброд и Пирот, кавалер на ордена „За храброст“. Роден в град Одрин 1859 г.“, „Убит на това място за запазването на реда и тишината при изборите за Велико народно събрание на 11. 05. 1886 г.“

Взривената памет

Останки от училището в с. Извор, Босилеградско, построено през 1900 г.

Позабравени герои

В освобождението на Кюстендилско Краище участват и голям брой босилеградчани. Имената на най-будните организатори на въстанието посочва Владимир Караманов в своя труд: „Възбунтуването на шопите от Краище (Босилеградско) и походът им към гр. Кюстендил в навечерието на освобождението му (17. I. ст.ст. 1878 г.)“. Това са: Сава Илиев Косовски и Недялко Косовски от с. Косово; Радойко Стоянов, Ризо Найденов и дядо Веселин Вучков от с. Груинци; Цеко Златков, Йосиф Калеов, Станко Илчов, Петрун Орнички и Иван Попгенов от Извор; Спасе Кодин от Киселица; поп Андон Кръстев, Станчо Илиев, Милен Стоянов Корнячки и Гьоше Верков от Горно Уйно; Илия и Кръсто Гьошеви от Долни Кортен; Пейчо Игнатов от Драголевици; Милош Сукин, Димитър Чавдар, Тасо Джокев, Никола Чавдар, Миличко Гърков, поп Христо, Стоян Биджан, Джоне Цалайкин и Тасе Търняро от Трекляно; Нико Атансов Каменички от Полетинци и др.

В Балканската и Първата световна война българите от Босилеградско са мобилизирани в 13-и пехотен Рилски полк, като немалко от тях загиват в тези войни. Възможно е да има загинали и от другите полкове, което още не е проучено. По време на Междусъюзническата война 1913 г. в района на Босилеградско са водени сражения, в които също немалък брой босилеградчани намират смъртта си. Имената на загиналите босилеградчани са упоменати в книгата на Тодор Димитров „Босилеградският край в сръбската експанзия към българските земи до 1920 г.“ В нея намираме интересни данни за събитията по време на войните 1912–1913, 1915–1918 г. И понеже книгата на този родолюбив българин е невъзможно да стане наричник за часовете по история в Западните покрайнини, нека да предложим на вниманието на читателите някои интересни страници от нея: „За противодействия за сръбските стремежи в началото на юни 1913 г. край Кюстендил е съсредоточена Пета армия в състав – Дванадесета

пехотна дивизия, Четвърта пехотна дивизия, Одринската бригада и Шести конен полк. Планирано е армията да отбранява подстъпите към Кюстендил и при възможност да настъпи по направленията Кюстендил–Куманово и Кюстендил–Босилеград–Враня. За осъществяване на поставената задача в последното направление Шести конен полк е придаден към Четвърта пехотна дивизия и получава заповед да се изнесе в Босилеград, като организира наблюдение на границата. Изпратените полкови наблюдатели констатираха, че нашата погранична стража се е оттеглила и сръбски части навлизат 5–6 километра в българска територия. За пресичане развитието на по-нататъшното сръбско настъпление в източна и югоизточна посока командващият* Пета армия заповядва Трета бригада от Четвърта пехотна дивизия и Дванадесета пехотна дивизия да останат на заетата линия и я отбраняват. От останалите сили на армията е формирана група, съставена от: Първа бригада на Четвърта пехотна дивизия, Четиридесет и пети пехотен полк от Пета пехотна дивизия, Седемдесет и втори пехотен полк, Шести конен полк и Четвърта пионерна дружина. Или всичко 15 дружини, 11 батареи и 5 ескадрона. Основната задача на групата е да атакува неприятеля в района на връх Църноок, връх Побиев камък, Арнаутска колиба, Яворска чука и Кофил, да го отреже от тила и да го унищожи. Частите са разположени край Сливарска махала, връх Арамия и Долно село. Оттам на 23 юни (6 юли) настъпват в три колони. Дясната – към връх Църноок, средната – по пътя Долно село – Бобешино – Горно Тлъмино – Бистър и връх Голеш и лявата край Долно село – Жеравино – Голеш. Дясната колона отхвърля противника от връх Църноок, овладява го и ноцува на линията връх Църноок – връх Голем.¹⁸

В същата книга намираме данни, че по време на кратката окупация на Босилеградско са изгорени много села

* Ген. Стефан Тошев – бел. ред.

¹⁸ Димитров Т., Босилеградският край в сръбската експанзия към българските земи до 1920 г., Кюстендил, 1996., с.42.

и са убити над 40 души мирни жители, повечето от които старци и деца.¹⁹ Що се касае до военното противопоставяне на сръбските претенции към земите от поречието на Драговищица, то навлиза в своя критичен завършек през Първата световна война. И през тази война в Кюстендилския пехотен полк са мобилизирани мнозина босилеградчани. Загиналите са деветдесет и трима.²⁰

Възползвайки се от отсъствието на редовни български части, в Босилеградско на 15 май 1917 г. сръбските разбойнически чети, предвождани от поручик Коста Йованович Печанац, минават българо-сръбската граница при възела Патерица и нахлувайки на българска територия, за един ден избиват трийсет и двама мирни жители, изгарят живи две деца и запалват Босилеград, Горна Лисина и Долна Ръжана. Изгорени са къщите на 317 български домакинства.²¹ Сръбското престъпление от 15 май описва тогавашният директор на Босилеградската прогимназия Т. Сираков в училищната летописна книга:

„Денят е бил определен от Учителския съвет за обща екскурзия на цялото училище. По липса на друга възможност отиват в местността „Кремиково“ край Босилеград. Децата се разполагат, започват игри и детска вселба. Към един часа след обяд Т. Сираков се отдалечава за малко от децата в посока на село Радичевци. Изведнъж се разнася изстрел, следват още. Страх и лошо предчувствие обзема директора. Връща се при децата. Паниката е обзела и тях. На въпроса какво се е случило учениците отговарят „сърби нападнали Босилеград“. Престрелката продължава. От близкия баир се виждат бягащи жени, деца и мъже. Те разказват, че сръбски разбойници са нападнали Босилеград. Учениците са изпратени за Кюстендил, придружени от две учителки.

¹⁹ Пак там, с.43.

²⁰ Терскиев Д., Историята на Рилски. 13-и пехотен Рилски полк във войните за обединение на българския народ 1912–1913 и 1915–1918 г., Кюстендил, 1931, с. 276, 288–301.

²¹ Захариев Й., Краище..., С.1919, с.16.

Стрелбата спира и над Босилеград се издига огнен стълб. Цялото селище е обхванато от пламъци и дим, който се стеле над околността. На другия ден Т. Сираков се завръща в опожарения Босилеград. Ще предадем впечатленията му, както ги описва: „Сутринта рано се отправих за селото, за да видя онази грозна картина от развалини, която ни донесе денят 15 май! Пристигнах в 9 ч и видях горлиците остатъци от къщите. Отидох у дома, за да видя изгорелите ми дрехи и покъщнина. Мъките ми са големи!... Писъците и плачовете на жени, деца и мъже, които се са завърнали, са покъртителни... Аз намерих в дома битата жестоко от разбойниците стара майка и битите също жестоко две сестри, които също като нея остават в дома да пазят къщата. Те още не са се опомнили от страшните преживявания от предишния ден. Те говореха за събитията и катастрофата с нервно треперене. Смазаната от бой стара майка лежеше на постеля. Дрехите ми и покъщнината са свършено унищожени – едни разграбени, а други изгорени. Започна се прииждането на избягалите. Сърцераздиращите им писъци се разнасяха надалеч. Грозно престъпление спрямо невинни хора. Обстрелвано е и училището. Учебните занятия са прекъснати за десет дни, докато се успокоят децата.“²²

Вечерта на 15 май е убита ученичката от I-а клас Катерина Алексиева от с. Божица. Убийството станало в с. Соголяно до Кюстендил. След този трагичен за босилеградчани инцидент учебните занятия в Босилеградско започват едва на 26 май, като три от преподавателките отказали да се върнат там.

²² Димитров Т., Босилеградският край ...", К. 1996, с. 45-46.

Взривената памет

Иван Петров Ранчев (в средата) от с. Бребевница, Царибродско, участник в Балканската война, 1912-1913 г.

За участието на царибродчани в Балканските и Първата световна война съществува голям писан и снимков материал. Малко се знае за участниците от Царибродско в Опълчението за освобождението на България, както и в Илинденското-Преображенското въстание. Един от тези малко известни българи е и Апостол Кръстев от царибродското село Вълковия, известен още като „Апостол комитата“. Участва в боевете при Стара Загора, Шипка и Шейново. Спас Неврокопски от царибродското село Сенкос е единственият българин от този край, взел участие в Илинденско-Преображенското въстание. Голям брой царибродчани се включват и в Балканските войни. Според някои данни в Балканската война през 1913 г. са мобилизирани към 1300 души от Царибродско, в Първата световна война – 1100 души. Няколкостотин души загиват в тези войни.²³ Почти няма царибродско семейство, което да не загубва някой член на семейството си в тези войни. От с.Смиловци в Балканската война взимат участие 112 души, в Първата световна война – 106 души. От с. Долна Невля в Балканската война взимат участие 56 души, от Барие 53, докато в Първата световна война от това село участие взимат 46 души.²⁴ Интересна личност е и Нацко Сотиров Костов, роден в село Каменица, Царибродско, работил първоначално като общ работник в кухнята на двореца по времето на цар Фердинанд а по-късно и при цар Борис III. В края на 1914 г. постъпва в 6-и пехотен полк в София, активно участва в Първата световна война. Демобилизира се с чин „старши подофицер“ с три войнишки ордена за храброст – I, II и III степен. От цар Борис III е награден с орден за граждански заслуги. Със специален орден е награден и от италианския крал Емануил III.

Харизматична личност е и капелмайсторът Тодор Наумов, прекарал единайсет военни години като капелмайстор на 25-и пехотен Драгомански полк в Цариброд и Сливница. В тези гранични селища, с ръководения от него духов оркестър на 25-и пехотен Драгомански полк и

²³Николов Б., „Димитровградска хроника“, Н., 1968, с.77.

²⁴Пак там, с.77.

Взривената памет

Капелмайстор Тодор Наумов

самодесен ансамбъл от учители, военнослужащи и ученици, той успява да създаде силна творческа музикална атмосфера, за което пише в книгата си „Капелмайстор Тодор Наумов“ неговата дъщеря Елена Наумова:

„Понякога в разговора се намесваше мама, спомняйки си за героичното държане на българските жени в крайграничния град Цариброд, които посрещали на гарата военните ешелони и подпомагали ранените с лекарства, превръзки и храна; за мъката, с която осигурявали ежедневиия хляб на семейството си под ехото на артилерийската канонада. Разказваше за преживяното при оттеглянето им във вътрешността на страната, как част от покъщината (включително и пианото на капелмайстора) остават в чужди ръце, защото най-важното тогава е да запазят живота си... В деня на мобилизацията, 17. IX. 1912 г. и в следващите

няколко дни, малкият граничен град Цариброд се превръща във военен лагер, не спираха звуците на военната духовна музика, песните и войнишките хора, като че ли е най-голям народен празник.²⁵

Освен полковата музика, Тодор Наумов ръководи и самодейния ансамбъл на учителите, военнослужащите и учениците в Цариброд. През 1912 г. вестта за мобилизация и предстоящата Балканска война Тодор Наумов посреща в Цариброд. В него композира най-хубавата си китка маршове: „На 25-и Драгомански полк“, „На картечните роти при 25-и пехотен Драгомански полк“, „За среща“, „Воспоминание“, „Стара планина“, „Македония“, валсовете „Моят блян“, „Елена“, „Тъга по родината“, „Бури и ветрове“, „О, Мегали“, няколко мазурки – „Стъпки на мисирки“, „Олга“, „Защо ме презираш“, „То е нявга“, както и потпурите „Действието на 25-и пехотен Драгомански полк“, „Паметник на свободата“ в памет на загиналите в боя през 1885 г.²⁶ Като ръководител на Духовия оркестър Тодор Наумов оказва силно въздействие върху Георги Шукарев, станал по-късно ръководител на Гимназиалния духов оркестър в Цариброд.

Имайки предвид колоритната личност на Георги Шукарев, нека да се спрем върху някои факти от неговата биография. Роден е в Цариброд през 1907 г. в земеделско семейство. Брат е на застреляния през 1930 г. в Цариброд Марко Шукарев. Основно и гимназиално образование получава в родния си град, след което се подготвя и за железничар-машинист. През 1924 г. заминава във Франция, където няколко месеца работи като обикновен работник, докато в град Калвадос не постъпва в оркестъра за неми филми. Оттогава започва музикалната му кариера. През 1930 г. става член на Лионския военен оркестър, с който обикалял по Средиземноморието бившите френски колонии Алжир, Тунис и Мароко. През 1935 г. се завръща обратно вкъщи. От Франция донася със себе си един саксофон и две

²⁵ Наумова Е., „Капелмайстор Тодор Наумов“, С. 1990, с.23, 34.

²⁶ Пак там, с. 34

флейти. През 1945 г. Шукарев става саксофонист в Царибродския джазов оркестър, а през 1946 г. и преподавател по музика и ръководител на гимназиалния духов оркестър, с който прославя родния си град. Царибродската гимназия по времето на Георги Шукарев е една от малкото гимназии в СФРЮ (някои казват и единствената), която има духов оркестър от такъв мащаб и с такъв опитен ръководител. Георги Шукарев умира през 1975 г. в родния си град, пет месеца след като излиза в пенсия. Нека да отбележим и това, че музикалните инструментите, предназначени за Духовия оркестър на царибродската гимназия „Принц Кирил Търновски“ през 1942 г., са подарени от българското Министерство на образованието със съдействието на министър Борис Йоцов. На 13.12. 1943 г. делегация от Цариброд начело с кмета на града и директора на гимназията посещават министър Йоцов в София, връчвайки му грамота „За принос в просветното дело на града“.

Георги Шукарев, във втория ред десети отляво, в легиона на Лионската военна музика, Маракеш, 1934 г.

Интересна личност е и Марин Гачев Пайташев, роден през 1912 г. в Цариград, починал през 1983 г. в София, потомък на един от най-старите цариградски родове Пайташеви. В анализите на Цариградската гимназия се споменава като един от най-силните ученици. Поради терора в Западните покрайнини през 1927 г. бяга в България, където продължава гимназиалното си образование. От 1931–1934 г. учи във Военното на Негово Величество училище. Смята се за единствения българин от Западните покрайнини завършил висше военно училище в България след Ньойския договор. Произведен в чин поручик, известно време служи в 25-и пехотен полк в Сливница, а по-късно в Бургас и Белоградчишко. Участва във втория период на участието на България във Втората световна война в Унгария и награден с медали за участието си във войната. Във в. „Вечерна бургаска поща“ от 10 май 1941 г. е поместена трогателна статия на Ц. Пашев, адресирана до неговия „добър приятел и другар по служба поручик Марин Пайташев, който след 14-годишна раздяла, видял майка си в освободения Цариград“. Статията е озаглавена по стихотворението на Димчо Дебелянов „Да се завърнеш“, част от която цитираме в книгата:

„Тук в София го виждаме да започва различни занаяти, работи по постройките като обикновен работник, но не изостави и ученето. Най-после трудолюбието е възнаградено и той след свършване на гимназията постъпва в българското военно училище, за да се научи добре да държи сабята, защото „Свободата не ще молитва, а иска Караджата“. И днес ние го виждаме строен български офицер на служба в черно-морския град. Изправен пред войниците, и на разходка край морския бряг, той винаги вижда своята стара майка, оставена в родната къща на поробен Цариград... Нощта е тъмна. Влаковете, препълнени с войски, заминават към освободените български краища. С един от тия влакове поручик Пайташев пристига късно вечерта на Цариградската гара. Със стъпването на гарата и една тежка набирала се от 14 години въздишка се отрони от гърдите

Взривената памет

Поручик Пайташев в строева униформа

му. Всичко му е познато, няма нищо ново, което той да не е виждал като дете. Сърбите вероятно смятайки, че всичко това е чуждо, не са построили нищо една нова сграда. Гарата, бозаджийницата на бай Васил, улиците, всичко си е същото така, както е преди 14 години. Ето и тяхната къща. Сърцето почва по-силно да бие. Очите се отварят широко, напрегнати в тъмнината, готови да изскочат от орбитите си. Той не върви, а просто хвърчи. Ето

и вратата, същата врата, над която са надвесени клоните на голямата лоза. Влязъл в двора, застанал пред къщата, той дълго, наблюдава мястото, където са протекли най-щастливите му детски години. Влизайки в големия салон, той вижда, че стените на къщата са изкъртени от пребиваващите тук по-рано сръбски войски. Сега на тяхно място в двете стаи са настанени българските юнаци. При вида на влезлия български офицер един от войниците командва, всички други стават, за да дадат чест на непознатия началник. Третата врата вляво виновно скръцва и на прага застава стара, почти грохнала с измъчено лице и черна забрадка жена. Очите ѝ хлътнали при вида на непознатия офицер, изправен като топола пред нея и застаналите „мирно“ войници около него, майчинското ѝ сърце трепва, нещо задавя гърлото, старата се олюлява и пада в прегръдките на... своя син...

Взривената памет

*Подпоручик Марин Пайташев в
парадна офицерска униформа*

Тежки са военните години 1915–1918 г. за населението в Царибродско. Много мъже са изпратени по фронтовете, много семейства остават без поминък. През 1915 г. в Цариброд има две наводнения – на 5 и на 19 юни. Щетите са проценени на 200 000 лева. За особени заслуги при спасяване на пострадалите жители са наградени с медали Величко Алексов от Ново село, Денко Гогов от Петърлаш, Милан Василев от Поганово и Иван Колев от Смиловци. През 1918–1919 г. в Царибродско има епидемия на испанска треска. От тази болест умират много хора в околната, даже повече отколкото са загиналите в Първата световна война.²⁷ За да изхранват по някакъв начин семействата си, някои царибродчани отиват на печалба в Берковица, Червен бряг и други места във вътрешността на България.

До 1904 г. царибродчани служат в 1-ви пехотен Софийски полк, в 6-и пехотен Търновски полк, в 1-ви конен полк и в Гвардейския ескадрон. След 1904 г. взетите на служба в пехотата служат вече в 25-и пехотен Драгомански полк. През октомври 1904 г. полкът е установен на постоянен гарнизон в Цариброд. Първоначално е настанен в кошари и други временни постройки в с. Лукавица. С 25-и пехотен Драгомански полк и другите военни части царибродчани участват в Първата и Втората Балканска война. В Освободителната за Македония и Тракия Балканска война 25-и пехотен Драгомански полк участва на Одринския фронт, както и в боевете при Люлебургас през 1912 г. В похода към Чаталджа войниците се срещат освен с военния си противник и с холерата. Епидемията, която от турската военна част се пренася и сред българските войници, изтощени от военния преход и заразената вода. Сред 50 покосени от болестта войници, починали и четирима българи от царибродското село Каменица.²⁸

Петър Тодоров – починал в лазарета на полка на 4 ноември 1912 г. **Андрей Григоров** – починал на 9 ноември 1912 г.

²⁷ Николов Б., „Димитровградска хроника“, Н., 1968 г., с. 78.

²⁸ Николов Б., Пешев В., Тошев Г., Тодоров М., „Каменица“, С. 1998, с. 153.

Александър Митов – загинал на 2 ноември 1912 г. при Елбазан в настъплението при Чаталджа

Драгомир Гогов – изчезнал на 29 юни 1913 г. при с. Лахна, Солунско

Делчо Костов – загинал на 21 юни 1913 г. в боя при Лахна

Дреман Йоцов – загинал на 20 юни 1913 г. в боя при Лахна

Никола Тодоров – загинал на 21 юни 1913 г. при Лахна

Петър Гогов – загинал на 20 юни 1913 г. при Лахна

Димитър Митов – загинал на 20 юни 1913 г. при Лахна²⁹

Американецът Джон Рид, минавайки през 1915 г. с българските войски през Цариград, описва в мемоарната си книга видяното на Цариградската гара по следния начин:

„В суха гореща малка долина, обкръжена с безводни планини, лежи Цариград, последната българска станция, затрупана с грамади военно продоволствие и гъмжаща от войска. Спретнат малък град със солидни къщи и обществени сгради, даже фабрики, хубави улици, водещи на изток и на север, училища, електрическо осветление и канализация. Чиста малка гара, застлана с бетон, където билетният касиер, който е толкова сърдечен, когато спрехме там преди четири месеца, се наведе през гишето, за да се ръкува. После влакът прогърмя през тунел и зави между стръмни хълмове. Там, където те малко се раздалечават, безводни и трептящи от жегата, лежи Пирот, първият град на Сърбия.

²⁹ Пак там, с. 154

*Какъв контраст между тези двама братовчеди – българи и сърби! Градът е разпилян – едно занемарено село, вкопани широки къщи, покрити с турски керемиди; не се вижда никакво училище. На мръсната платформа пред порутената дървена станция един митничар, началник-гарата в униформа със златни галони и със сабя, полицай в синьо с червени кантове, също със сабя, и двама офицери водеха оживен разговор, напълно забравили за влака. Бързото гъвкаво сладкодумство на сръбския език се блъскаше в ушите ни като струя прясна вода. Около тях с непринудена фамилиарност се тъпяха селяни – войници в дрипави сиви униформи, със сандали и с характерните смачкани кепета на сръбската армия, влушайки и взимайки участие в спора.*³⁰

За участието на цариградчани в 25-и пехотен Драгомански полк пише и цариградчанинът Стефан Христов-Гърчето:

„25-и пехотен Драгомански полк заедно с цялата дивизия преминава в бой цяла Южна Сърбия през Призрен до албанската граница. В бойните действия около Бабушница – Лесковац, попада в плен у сърбите нашият съгражданин Георги (Гьора) Градински, кавалерист от Първи конен полк, влизащ в състава на Първа дивизия. Той ми разказа за това по-късно: с още трима-четирима войници той е в кавалерийски разезд. Командването им дава задача да разузнаят местността и позициите на противника зад едно село отатък Бабушница.

Когато минават през открита поляна, по тях стрелят из засада противникови кавалеристи. Георги е ранен и пада от седлото.

„Плениха ме – разказваше ми Георги. – За мое участие раните не са тежки. Предадох ме на кав-

³⁰ „Пътешествие през Балкана“, из книгата „Войната в Източна Европа; Пътешествия през Балканите през 1915 г.“ от Джон Рид, препечатано и преведено във в. „Литер“, С. 1996 г.

лерийския офицер, който е командвал скрития зад поляната ескадрон. Той ме разпита. После ме предадоха на санитарната част. Преминах през болниците в Лесковац (още не зает от българите), Прокупле и Куришумлия чак до Призрен. Раните заздравяваха и аз вече ходех. Заедно с други български пленници виждахме как сръбските войски все повече и повече редят. В град Призрен решихме да избягаме от пехотния лазарет, към който бяхме причислени. Военните действия все повече приближаваха. През една нощ се прехвърлихме от лазарета на тавана на една изоставена къща. През едно прозорче на тавана гледахме какво става на улицата. Една сутрин видяхме как по улиците пред къщата, в която се укривахме, премина под силна охрана кола. Тогава ние, скритите на тавана пленници, не можехме и да предположим, че преди изтеглянето на последните сръбски войски е минал под нашето прозорче крал Петар. Това разбрахме от настъпващите български войски, на които на следващия ден се предадохме.

Преследването на сръбската армия продължи до албанската граница. Остатъците от нея през Албания и част през Гърция при трудни условия заедно с правителството и крал Петар са натоварени на английски и френски параходи и откарани на остров Корфу.³¹

След прекратяването на войната Цариград изпада в невиджана мизерия и тежка икономическа криза. Хората мизерстват, учениците отиват на училище, както пише в протоколната книга на Основното училище от 1918 г. „полуголи“, „боси“, „окъсани“, повече приличащи на „улични деца“. В навечерието на войната Цариград наброява около 6000 души. Работоспособното население работи в няколко промишлени предприятия, 1 тухларна, множество занаятчийски работилници, Народна банка и Популярна банка, мирово съдилище, в което работи като мирови съдия писателят Константин Константинов, две първоначални

³¹ Христов С., „Пътища извървени“, С. 1979., с. 8–9.

училища и една непълна гимназия, едно градско читалище и един самодеен театър. В града съществува красива малка гранична гара с железопътен граничен възел, където става смяната на персонала на влаковете, обслужвана от множество работници и митнически персонал. По време на Първата световна война немците построяват на цариградската гара голямо депо и ремонтна работилница, както и временни жилища за военния персонал в града. Линията София–Удово (последната жп станция на Солунския фронт) се обслужва изцяло от немците.

„В цариградската гара винаги имаше по 20–30 локомотива, готови за път. Локомотивите се обслужваха от депото. На цариградския жп възел ставаше смяната на локомотивите на влаковете, пристигащи от София и от Ниш. Локомотивите са трофейни – белгийски, които заедно с парната сигнална свирка имат и голяма парна камбана. Когато минаваше влакът през града, тази камбана биеше, което за нас, децата, е много интересно. Немците са построили и водонапорна кула, от която локомотивите се снабдяваха с вода.

Последните немски части, както казах, искаха да разрушат тези обекти под предлог, че те са строени от тях. Но българските военни власти са взели мерки и взривяването на обектите не стана. Не е взривен и жп мостът на река Лукавица, който е на един километър от гарата“³² – пише Стефан Христов в книгата си.

На 6 ноември 1920 г. в 9,15 часа сръбските войски нахлуват в Цариград, без да изчакат окончателното определяне на границите от страна на международната комисия. Посрещат ги пусати улици. „Улиците на Цариград са празни. Само пред общината имало малко хора начело с градския кмет Ас. Атанасов и свещеника Никола. Започва малко тържество. Войничката група приветствала събрания народ с поздрава „Добро јутро, Бугари!“ пише

³² Пак там, с. 27.

софийският в-к „Демокрация“ от 10 ноември 1920 г. *Към 9 часа влязла и редовата войска в града, което продължило до 3 часа следобед, след което военната музика се опитала да събере хората на градския площад около Павилиончето, където някога ставали големите градски увеселения. На площада обаче няма хора. Никой не искал да се весели върху собствената си трагедия. Последва завземането и на казармите, намиращи се недалече от града. Между българските и сръбските войници се стигнало и до инцидент, сръбските войници стигнали до петия кантон вместо до седмия, както е предвидено по Ньойския договор. След десетина дни спорове и преговори между двете страни сръбската войска се оттегляла, само че не до петия, а до шестия кантон.*³³

На същата дата, в същия ден, сърбите под командването на подполковник Драгутин Гаврилович в състав – една планинска батарея, един ескадрон конница, една картечна рота и около три дружини пехота нахълтват през границата в с. Долна Любата, а оттам и в Босилеград. Годиците, които последвали, са кошмарни за населението в Цариградско и Босилеградско. Много българи стават жертви на полицейските издевателства, както и на своеволията на сръбските войници и офицери в селските райони край границата, където са установени военни и полицейски участъци. В първите години на окупацията, в село Кострашевици са ликвидирани 13 българи, в Паля – 4; в Клисура – 14; в Драинци – 2; Стрезимировци – 4; Сухи дол – 2; Грознатовци – 11 души. Цялото мъжко население от с. Паля е закарано в полицейския участък в с. Клисура, където е бит жестоко. В т. нар. „опити за бягство през границата“ са избити много хора, за които българската и чуждестранната общественост е уведомявана от бежанските организации на цариградчани и босилеградчани в България. И най-вече от професора, правозащитника и поета Емануил Попдимитров, който на 25.VII.1929 г. от името на Върхов-

ния комитет на емигрантите от Западните покрайнини в България изпраща Призив към Обществото на народите в Женева „за непоносимия терор, на който са подложени неговите сънародници в Югославското Кралство“. В Призива са посочени някои от най-очевидните примери за насилие върху българи в Западните покрайнини, каквито са случаят с избитото семейство на свещеника от село Каменица Асен Йоцов, с убития от сръбската жандармерия селянин от с. Кулуница, Петре Станимиров, убития селянин от Долна Невля Петър Иванов, застреляния от сръбските гранични власти старец Стоян Гьорев, както и убитите край границата две овчарчета от с. Вълковия, Цариградско, и от с. Паля, Босилеградско.

По-късно, в последвалите на терор и диктатура години, българското население оказва силна съпротива при опита на сръбските власти да мобилизират български младежи. През 1924 г. сръбските власти събрали новия набор младежи от окупирания цариградски край. Явяват се обаче само 15% от записаните младежи, тъй като една част от тях вече е избягала в България, другата се криела, отказвайки да служи в сръбската армия на крал Александър.³⁴

През август 1924 г. запасните от цяла Цариградска околия на възраст между 20 до 50 години са събрани в училищния двор, за да положат клетва за вярност на крал Александър и неговия режим. Реч по случая държи поп Йова, сръбски свещеник, назначен да защитава кралския режим в Цариград. Той не забравя да напомни на доведените насилва българи „сръбския им произход“ и „свободата, която им донесло Югославското Кралство“. След като приключва с речта си, се провиква с възгласа „Живео крал Александър!“ Четири хиляди мъже запазват гробно мълчание, с което показват своя протест срещу режима на кралската диктатура и Югославското Кралство. В навечерието на изборите през 1938 г. в Цариград се стига до демонстрации срещу идването на предизборно събрание на Драгиша

³³ Николов Б., „Димитровградска хроника“, Н. 1968, с. 90.

³⁴ В-к „Западно ехо“, бр. 39., 1924 г.

Цветкович – лидер на сръбския диктаторски режим. В резултат на тези демонстрации се стига до арести и побои, сред които особено се извяват младежите Илия Ранчев и Васил Голубов от с. Каменица. На изборите, на които се гласува „по списък“ или устно с посочване на предпочетенния кандидат, спечелва правителственият кандидат, подкрепян от властите и полицията. Прави впечатление, че местните българи не са издигани за народни представители, а в редки случаи само за заместници.

Вербуване за целите на режима

Веднага след Ньойския договор диктаторските режими на Сръбско-Хърватско-Словенското Кралство и по-късно на Югославското Кралство се опитват да вербуват млади и талантиливи мъже от Цариградско, които да учат в Кралската военна академия, както и в разни офицерски и подофицерски училища. Техният брой обаче е символичен, което е напълно разбираемо, като се има предвид терора, на който е подложено населението в Западните покрайнини. Въпреки всичко има и такива българи, които за пари и привилегии изпращат децата си да учат във военните училища на своите потисници. Но и бедни хора, които по финансови причини и поради недоимък изпращат синовете си в тези безплатни за българите военни училища.

Според данните, с които разполагаме, а те са доста оскъдни, в периода 1920–1941 г. в сръбски военни училища учат не повече от двадесетина цариградски българи. Даже има и опити за създаване на четническо движение в Пиротски окръг под водачеството на сръбския генерал Дража Михайлович, в което участват местни хора, дали клетва на крал Александър и изучени на държавни разноски в Кралската военна академия. Цариградчанинът Александар Виданов/ич/ – Еуген, възпитаник на Кралската военна академия, произведен по-късно в офицерски чин майор, в началото на 1942 г. е назначен за комендант на Нишавския четнически корпус. Той трябва да работи върху създаването на четническо движение на територията на някогашна Пиротска околия, която обхващала: Нишавска, Белопаланска, Лужнишка и Цариградска околия.

Тъй като в рамките на Нишавския корпус е запланирано създаването на Цариградска бригада, Виданов/ич/ се опитва да събере малцината офицери и подофицери от бившата кралска армия, които да действат „в защита на сръбските национални интереси“ като хора „дали клетва на сръбския крал и отечеството“. Първоначално идеята е да спечелят доверието на някои бивши кметове, по-богати

търговци и селяни, главно сътрудници на кралския режим. Повечето от тях, включително с офицерите, дават мълчалив отказ, с което на практика се проваля идеята за създаване на четническо движение на територията на Царибродска околия, която от 1941 г. влиза в рамките на Царство България.

Александар Виданов/ич/ след като вижда, че идеята му за създаване на четническо движение в Пиротски окръг и специално в Царибродско е пред провал, направил безуспешен опит за сближаване с българските власти. Укрива се известно време в къщата на свой съмишленик в с. Лукавица, а по-късно и в бащината си къща в Цариброд, където на 3 февруари 1947 г. е заловен от югославски власти и осъден на смърт.

Към биографията на Александар Виданов/ич/ нека добавим и това, че баща му, фелдфебелът Виден Митов, служи в нестроевата рота на 25-и пехотен Драгомански полк (Първата световна война – бел. на авт.) е заподозрян от царибродчани, че докато те воювали на фронта, той мародерствал зад гърба им.³⁵ След войната Виден Митов живее охолно, без да има големи доходи от земя или пенсията си. През 1920 г. побързва да се покаже пред сръбските власти като „техен човек“, изпращайки по-големия си син да учи за офицер в сръбската военна Кралска академия, а по-малкият – за свещеник. Дъщеря си бързо омъжва за полицейски чиновник. Пред хората обича да демонстрира, че е „сърбин“, въпреки че получава българска пенсия, за която ходи в София. В началото на 30-те години на миналия век е убит от членове на ВЪРТОП* на централната софийска гара. По настояване на югославската легация трупът му е пренесен в Цариброд, където властите му устройват тържествено погребение с военни почести. В речите си ораторите отправят закани „срещу България“, „убийците“ и „терористите от ВЪРТОП“.

³⁵ Христов С., „Пътища извървени“, С., 1979, с. 11.

*ВЪРТОП – Наименование на Вътрешната Революционна Организация на българите от Западните покрайнини срещу режима на Кралство Югославия.

Взривената памет

Александар Виданов/ич/ в сръбска офицерска униформа на сватбата на Аржир и Олга Златанови, Цариброд, 1934 г.

Годините 1926–1927 са особено тежки за населението в Царибродско. Под предлог, че „членове на ВЪРТОП застрашавали сигурността на държавата“, в Цариброд се настанява жандармеристка рота, със своя казарма и команден състав. Преди на разположение на околийското управление са не повече от 15 стражари. За тази цел властите мобилизират граждани да стоят в засада по пътищата и пътеките около града. Една вечер двама царибродчани, Тоца Бумбара (бивш офицер от българската армия) и Санда Паргата, изпратени като патрул по шосето от града към границата, ненадейно избягват в България, отнасяйки със себе си поверените им пушки.³⁶ Случилото се е остро осъдено от режима и посрещнато с одобрение от местното население.

В навечерието на Спасовден през 1930 г. в Цариброд е застрелян 29-годишният Марко Атанасов-Шукарин. Убиецът му, подофицер от югославската кралска армия, чиято войскова част квартирува по това време в града, не

³⁶ Пак там, с. 201

само че не е открит, въпреки свидетелите, но и не е наказан. Според очевидци офицерът убива Шукарин от засада с три куршума и спокойно с пушка през рамо се връща обратно в казармата. Целта е сплашване на населението с убийството на известна и уважавана от гражданите на Цариброд личност. Шукарин е с висше образование, завършва лесничейство във Виена, след което се връща да живее в родния си град. За да бъде парадоксът по-голям, според законите на тогавашното Югославско Кралство, сръбските власти му устройват погребение с военни почести, понеже всеки гражданин с висше образование има офицерски чин. На лобното място на сина си всеки ден с цветя и свещ отивала майка му.

За интересите на Югославското Кралство от Белград в Цариброд са изпращани полицаи и военни разузнавачи с цел да вербуват и преследват местните хора. Сред онези, които издават заповеди за трагичните инциденти в града и на границата, са офицерът от разузнаването, подполковник Груйич, полицейският комисар Хранислав Динич, отговарящ за граничния контрол в града, поручик Терзич, комендантът на жандармерията Петровиц и генералщабният офицер от разузнаването, Танасие Динич. Убитите по най-жесток начин Марко Атанасов-Шукарин от Цариброд и поп Апостол Попиванов от с. Долни Криводол са само две от жертвите на тези мразени от хората сръбски агенти. Сред българите в Царибродско те обаче трудно намират сътрудници и съмишленици.

Периодът 1941–1948 и след това

С развитието на Втората световна война на Балканите, при първия сигнал за атака на немските военни части, сръбските войски напускат Западните покрайнини. На 6 април 1941 г. се чува откъслечна стрелба по границата, след което жандармите се оттеглят към вътрешността на Сърбия. В Цариброд сръбската войска запалва казармите над града, а мобилизираните в югославската армия българи започват да се връщат по домовете си. В първите дни на войната техните близки живеят в пълна неизвестност за съдбата им. И понеже са във военни дрехи на югославската армия, в повечето случаи се връщат нощем, тайно. Някои от тях са закарани в Германия като пленници, откъдето са пуснати след броени месеци.

Установяването на българска държавна власт в Западните покрайнини започва през средата на април 1941 г., когато в Цариброд пристига и Първи български корпус. Местното население посреща българските войски с цветя и български знамена. За това най-красноречиво говори снимковият и архивен материал от този период, с който разполагат както българските архиви, така и „Документационният център на българите в Сърбия“. Радушното посрещане на българските войски и българската власт се дължи най-вече на чувството у хората, че са се освободили от непоносимия терор на сръбската династия на Караджорджевичите, както и че с този историко-политически акт е сложен краят на несправедливия за българите Ньойски договор. В продължение на последните пет десетилетия този епизод от живота на българите в Западните покрайнини официалните сръбски власти представяха като „окупация“, въпреки че т.нар. „окупатори“ българското население посрещнало с цветя и знамена.

Цариброд, 15 септември 1941 г.

Установяването на българска държавна власт, наричана все още от сръбските историци „окупация“, в никакъв случай не може да се смята за такава, защото самото население я възприемало като национално освобождение. През септември 1941 г. в Западните покрайнини започва откриването на нови училища, в Цариброд е открита пълна гимназия „Принц Кирил“, на която българското Министерство на образованието подарява инструменти за гимназиалния духов оркестър. В Босилеград, в който дотогава няма гимназия, е открита такава. В училищата са изпращани български учители и преподаватели с цел по-лесно да бъде преодолявана езиковата бариера, която възниквала в преходите от обучение на сръбски към обучение на български език. Не по-малък е подеът и в областта на културния живот в Западните покрайнини. Закритите от сръбските власти читалища пак започват да отварят вратите си за зажаднелите за българска реч и слово хора. В Цариброд е върнато Царибродското бежанско читалище, обединено с новосъздадената библиотека „Отец Паисий“. Царибродският театър „Христо Ботев“ възстановява репертоара си на български език, с който гостувал

в София. Даже и немалко софийски театри гостуват на Царибродския самодесен театър. Окупирани от сръбските свещеници църкви пак са върнати в диоцеза на българската църква, обслужвани от български свещеници.

Премахването на границата улеснява безпрепятствения достъп на хората до другите български селища като Берковица, Фердинанд, Годеч, Драгоман, Кюстендил и специално София, отдалечена от Цариброд едва на 55 км. Много царибродчани отиват с влак на работа в София и вечер обратно се връщат вкъщи. Много бежанци от Западните покрайнини след 1941 г. масово се завръщат от България по домовете в родните си места. В периода 1942–1944 г. мъжете, подлежащи на военна служба, служат в различни поделения на българската армия, без нито един от тях да е дезертирал. За разлика от масовото дезертьорство на българи от армията на Югославското Кралство и от Югославската народоосвободителна армия през 1944–1945 г.

Царибродчанки на Погановския манастир, 1942 г., с български свещеници

Десетилетия наред в училищата в Сърбия българите се представят в отрицателна светлина с всички военни негативи. На българите в Западните покрайнини се внушава, че в периода от 1941–1944 г. те са „окупирани“ от „българския фашистки окупатор“, което от своя страна поражда и немалко съмнения за каква „окупация“ става дума, след като на българското население в този период са върнати всички национални и граждански права, отнети им след Ньойския договор от страна на Югославското Кралство. Друг е въпросът как в семейна обстановка на децата се представя образът на българския войник, българското минало и изобщо на българската история. В общините Цариброд и Босилеград се величаеха единствено и само сръбските и югославските дати, свързани с народоосвободителната война. И в никакъв случай българските годишнини и важните за българската история военно-исторически дати. От 1919 г. насам не е направена равносметка за броя на невинно осъдените от сръбските власти българи от Западните покрайнини, както и за точния брой избити на границата българи, заподозрени в т.нар. „опит за бягство“. Защо тези факти са укривани, премълчавани и изтривани от съзнанието на българите в Западните покрайнини, е въпрос за историците в Белград и София.

В пролетарски и твърде често в антибългарски дух в Цариброд и Босилеград се отбелязва с пищни празненства единствено и само 8 септември като „ден на освобождението“, първоначално от „българския фашистки окупатор“, след това като „ден на освобождението от фашисткия окупатор“ и накрая само като „ден на освобождението“, без да се казва от кого и срещу какво!?. Въпреки че в Цариброд и Босилеград партизанските отряди са създадени в края на войната, без някоя особена мащабност от какъвто и да е род, техните подвизи се величаят до неузнаваемост, а в рамките на издателство „Братство“ в Ниш се печатат томове и книги за „славните“ подвизи на царибродските и босилеградските партизани. Онези, които реагират на тези идеологически ответени твърдения, се обявяват за „врагове

на Югославия“ или за „великобългарски агенти“. Сякаш историята на българите в Западните покрайнини започва от 1945 г. и свършва с падането на режима на Милошевич.

Нека все пак да подчертаем и това, че Царибродската бригада е формирана на 10 септември 1944 г. и разформирана малко по-късно поради неизясненото положение и различните становища в състава на коя армия да бъде зачислена – към българската или югославската. Тогава Цариброд все още е в държавните граници на България и населението разчита най-вече на подкрепата на българските власти и армия. През 1945 г. от 3660 местни българи, които получават военна призовка за югославските фронтове, в които се сражават и българи на страната на Югославската народоосвободителна армия, на мобилизацията се отзоват едва 1/3 от призованите, което ще рече, че 2000 отказват да се отзоват. След 1945 г. към 1500 души отказват да се отзоват на мобилизацията, като една част от тях избягва в България.³⁷

Периодът от септември 1944 г. до подписването на Парижките мирни споразумения през 1947 г. се характеризира с оспорвана държавна принадлежност на Царибродска и Босилеградска околия и с фактическо двувластие. Изградените отечествено-фронтовски комитети като местни структури на новата власт са установени не само в Цариброд и Босилеград, но и в цяла България. Населението живее с надеждата, че при новите политически условия тези райони и за в бъдеще ще си останат в границите на България. От декември 1944 г. до началото на учебната 1944–1946 г. учениците в тези две околии учат по български учебен план и програма с определен брой учители и преподаватели от България.

И след като нещата тръгват пак противно интересите на населението, на 24 декември 1944 г. в Цариброд е организиран първият протестен митинг срещу оставането

³⁷ Златкович С., Васов Ц., Виданович Г., „Димитровград 1878–1945“, Б., 1989, с. 343

на Царибродско в рамките на ФНРЮ*. Митингът по-късно се превръща в истински демонстрации, първите следвоенни след края на Втората световна война, в които взели участие над 7000 царибродчани. Вечерта някои от участниците в митинга са арестувани, сред които са и няколко български полицаи. В знак на протест, че Цариброд ще остане в рамките на ФНРЮ, за България демонстративно заминава Анта Апостолов, началник-щаба на I Царибродска бригада. Вечерта югославското военно командване арестува група протестиращи българи, екстрадирайки ги в България, въпреки че ставало дума за местни хора. В Протокола на Околийския комитет на КПЮ* от 4 януари 1945 г. пише: *„Политическата обстановка в околията след демонстрациите от 24 декември 1944 г. е много лоша и трябва да бъдат взети мерки, както и да започне разясняване обстановката на хората с цел инициаторите да бъдат разобличени пред народа.“*

След събитията от 24 декември югославските и българските комунисти организират нов митинг в Цариброд, с цел да бъде успокоено населението, че оставайки в рамките на югославската федерация, няма нищо лошо да му се случи. На митинга говорят Драгомир Николич, секретар на Окръжния комитет на КПЮ, и Славчо Трънски, генерал от Българската народна армия.³⁸ Този път митингът е по-малоброен, на него присъстват двойно по-малко хора от предишния път, към 4000 души. След като разбират, че Цариброд и Босилеград ще останат в рамките на ФНРЮ, присъстващите започват да негодуват. Подразнен от поведението им, българският генерал ядосано им размахва пръст от балкона на гимназията, произнасяйки прочутите си слова: „Ние сме тръгнали федерация с югославяните да правим, а вие питате за граници! За вас е габрова тояга!“ Хората първоначално са изумени от чутото, след което посрещнали думите на генерала с възгласи „предателство“. След няколко минути площадката пред гимназията остава празна и ораторите няма пред кого повече да говорят за

³⁸ Пак там, с. 388.

* Комунистическа партия на Югославия.

светлото бъдеще, което по-късно се оказва „черно“ за повечето българи в Сърбия.

Думите на Славчо Трънски са запаметени в главите на царибродските българи, като най-голямото предателство, извършено спрямо българите в Западните покрайнини от по-новата им история. Защото преди това те са убеждавани от български партизански командири, че това положение е временно и че границата ще бъде формална и свободна за минаване, като в бъдещата югославска федерация този въпрос щял да бъде завинаги уреден. Така или иначе нито въпросът е уреден, нито хората почувствали благоденствието на комунизма, които му обещаваха югославските и българските другари, нито проблемът със Западните покрайнини е уреден в полза на българското национално малцинство. Последвали години на неизвестност, арести, тормоз и масови бягства през границата.

Факт е също, че до 1944 г. КПЮ няма свои партийни организации в Босилеград. Съществуват обаче документи, че БРП(к) по това време има развита партийна мрежа, която обединявала повече от 150 членове. Също така е безспорно, че Босилеградският партизански отряд „Георги Сава Раковски“ е формиран по директива на БРП(к) през пролетта на 1944 г., а в състава на НОВЮ* е зачислен едва през октомври 1944 г., когато станало ясно, че границите няма да се изместват и че Георги Димитров се е подчинил на директивите на Коминтерна. Самият командир на отряда Васко Дукатски е член на БРП до разпускането на партийната организация в Босилеград през 1944 г., когато БРП се отказала от Царибродско и Босилеградско в името на „братската дружба с югославските комунисти“.³⁹

Актът на подписването на Парижките мирни споразумения слага край на очакванията сред голяма част от населението в Западните покрайнини. Както и предишния

³⁹ Николов И., „Щрихи за босилеградската история“ (VI), Бюлетин на КИЦ – Босилеград, бр. 11, Б. 1999 г., с. 20–21.

* Народноосвободителна войска на Югославия.

път, така и този път никой не потърсил мнението на хората. За пореден път границата се изправила пред тях с цялата си непроходимост. Голям брой царибродски и босилеградски ученици се прехвърлят да учат в България. Поради затварянето на границата, която последва една година след подписването на Парижките мирни споразумения, родителите им не могат да ги снабдяват с хранителни продукти. Даже има опит да бъдат задържани от органите на властта онези ученици, които учат в Годеч, Кюстендил и София, подлежащи на военна служба. Въпреки това от декември 1944 г. до началото на учебната 1946 г. учениците в Царибродска и Босилеградска околия учат по български учебен план и програма, като определен брой предмети преподават учители и преподаватели от България.

Исторически факт е, че между българската и югославската страна се водят преговори за връщането на Западните покрайнини към България при условие Пиринска Македония да бъде дадена на Югославия. С Бледските споразумения е постигнат договор за решаването на този въпрос в рамките на бъдещата Балканска федерация (в чл. 4. от Споразумението вече е в употреба терминът Западни покрайнини). Всичко това се оказва само форма на преговори за територия, попаднала в сянката на т.нар. „македонски въпрос“, който цели 50 години обтяга българо-югославските отношения.

След 1948 г., относително след Резолюция на Информбюро, отношенията между България и Югославия започват бързо да се влошават. След 1948 г. настъпват тежки години за българите в Западните покрайнини. Арести, побои, полицейски произвол и тормоз на сръбската тайна полиция стават ежедневие в този район. Много българи съвсем произволно са изпратени в комунистическите концлагери „Голи оток“ и „Свети Гьргур“. След черногорците в СФРЮ, българите се нареждат на второ място по броя на осъдените по линия на Информбюрото. Официалните власти започват да оказват натиск върху всеки инакомислещ българин.

Предприемат се и репресивни мерки срещу всеки вид публична пробългарска изява в Западните покрайнини. Хората даже се страхуват да общуват помежду си, за да не бъде това възприемано от властите или от агентите на УДБА за противозаконно или враждебно. В така създалата се обстановка много хора напускат района, което повлияло върху неговото обезлюдяване. Много българи напускат родните си места, нелегално минавайки през границата, за да намерят новото си убежище някъде в България. Дълги години границата остава затворена за българите от едната и от другата страна. Единствената възможност да се видят близките и роднините са т.нар. „срещи“ или „свиждания“ на крайграничното население, които в периода 1956–1985 г., всяка година ставали на границата при Стрезимировци, Криводол, Славчето и Калотина.

Политическата обстановка в Западните покрайнини до 1954 г. продължава да бъде напрегната и доста тревожна – с постоянни престрелки по границата, инсценировки за опити за бягство през границата с неизбежните невинни жертви. В духа на студената война почти всички контакти между двете държави са прекратени, а с това и разделените от границата семейства дълги години нямат възможността да се чуят и видят. Размразяването в отношенията между двете държави започнало едва през 1956 година. Но границата така или иначе си остава разделителната линия между две части на един и същ народ.

Българското националното малцинство в Сърбия повече от 5 десетилетия се чувства изоставено, предадено и жертвано. Изоставено от майката родина. Предадено от международната общност и жертвано в името на интернационализма от Сърбия и България. Оттам и причините довели до обезбългаряването на Западните покрайнини.

IV. ВОЕННИ ПАМЕТНИЦИ И ГРОБИЩА

*„Надеждата, че някой все ще разрови пепелта,
си остава!“*

(Хинди пословица)

Паметната костница от Сръбско-българската война на Нешков връх и Военният паметник, построен през 1942 г. на Царибродските гробища, са най-автентичните военно-исторически паметници в Западните покрайнини. И двата паметника са построени по разни поводи в различни периоди. И двата са с изящна архитектурна форма, построени върху хълмовете на две различни местности, от които хората са могли да ги видят по всяко време. В момента от първия са останали само руини, от втория почти нищо, само снимки и спомени. Общото и на двата паметника е това, че са свързани с важни моменти от българската история, за което почти нищо не се знае в България.

Паметната костница или „Паметникът“, както му викат царибродчани, е най-старият военен паметник в Царибродско. Построен е по решение на Царибродския общински съвет в началото на миналия век и по нареждане на полковник Пачев, тогавашен военен комендант на града. В Устава на комитета за построяване на паметника пише: „Царибродски градски общински съвет, в заседанието си на 22 ноември 1899 г., протокол №19, по предложение на общински съветник Никола В. Руменов избра комитет, в състава на който по правило влизат: Стефан Симов, Мита Младенов, Гога Кръстев, Донча Игов, Гога Стоянов и Ставрий Станчев.“ Според Устава целта на Комитета е „да въздигне в гр. Цариброд паметник на падналите офицери и войници през времето на Сръбско-българската война 1885 година“. В дъното на пирамидата, озидаано с дялан камък, са погребани костите на загиналите във войната сръбски и български войници.

Паметникът представлява масивна пирамида, иззидана върху четириъгълна бетонна основа. Стените са му иззидани от печена тухла и дялан камък. На върха на пирамидата първоначално имало висок дървен кръст, който с времето изгнил. След време една от стените на пирамидата е пробита, а костите на погребаните войници изчезват. Съществува предположение, че изнасянето на костите започнало в Югославското Кралство и продължило дълги години след това. Паметникът е изграден на един хълм, издигащ се над Цариброд, известен като Нешков връх, където станали едни от главните сражения през 1885 г. От него като на длан се вижда Цариброд, двумостовието, реката, разделяща на две града, старите квартали, гробищата, манастирчето „Св. Димитър“, училищата, черквата и магистралният път. Особено е красив зеленият пояс около паметника, горите, ливадите и цъфналият през пролетта червен божур. До паметника води стръмна горска пътека, извиваща се през гъста борова гора, едно от любимите за разходка места на царибродчани. Оттам и богатият снимков материал за паметника и неговото изящно горско обкръжение.

Сред загиналите в Сръбско-българската война има много българи от Височките села. Сред загиналите е и Алекса Пайташев, внук на Стамен Пайташев, потомък на един от най-старите царибродски родове, чиито мъжки членове на семейството взели участие в Балканските, Първата и Втората световна война.

След края на Сръбско-българската война капитан Паница подема инициатива за построяване на паметник в местността Плоска във Висока, в памет на загиналите височани, участвали като доброволци в поделенията на Смолчанския партизански отряд. Има предание, че в него е участвал и една девойка – доброволка от Брайковци на име Евда. В създаването на окопите и други отбранителни съоръжения на западната част на Плоска участват каменичани, изатовчани и брайковчани. На 7 ноември 1885 г. 132 доброволци от тези села под командването на четника

Николаев са изпратени от капитан Паница през Бърля, Горни Криводол, Болевдол, Барие да атакуват заетите от сръбските войници позиции на Плоска – между селата Каменица и Изатовци. Инициативата на капитан Паница на Плоска да бъде построен паметник на загиналите войници за съжаление не се сбъдва. В село Каменица дълго стоят докараните за паметника камъни от местността „Вър“. Но следите от окопите на Плоска могат да се видят и днес.⁴⁰

⁴⁰ Николов Б., Пешев В., Тошев Г., Тодоров М., „Каменица“, С.1998, с. 148–149.

Царибродските гробища и военният паметник

Дълги години, даже и десетилетия, на входа на Царибродските гробища лежи съборен на земята масивен мраморен паметник, за чиято история се разказва „на четири очи“. Въпреки че на часовете по история в царибродските училища всяка тема, свързана с „българския период“, а в това число и с взривения военен паметник на Царибродските гробища, е нежелана, той все пак предизвикаше интерес сред хората и особено сред учениците. До момента, докато той напълно не изчезва от входа на гробищата. Преди няколко години върху основите на този паметник е сложен висок железен кръст без надпис, да се знае, че на това място някога е имало паметник, а недалече от него и военни гробища с мемориална чешма. Царибродските гробища са най-свещеното за царибродчани място. Намират се на един хълм южно от града, от който градът се вижда като на длан. За да могат мъртвите да виждат живите и живите да гледат към мъртвите. През пролетта и лятото гробищата приличат на цъфнала градина, през зимата от тях се разнася странно спокойствие. Където и да ходят, царибродчани все един ден се връщат в своя роден град, за да останат завинаги заобиколени от близките и приятелите си на своите гробища. До входа или „преддверието“ на Царибродските гробища водят 70 стръмни каменни стъпала, строени през далечната 1942 година. В момента това е широко тревнисто зелено плато с много цветя, изящна каменна чешма с няколко чучура и каменно корито, над което се издига символът на гробищата – параклисът. Зад параклиса са старите гробища, със старите надгробни паметници. Зад тях, по-навътре, са новите гробища. И едните, и другите са опасани с масивна ограда, която ги прави още по-впечатляващи.

Неслучайно хората са казали, че ако искаш нещо да научиш за едно място или за един град, виж му гробищата. Там е събрано всичко – минало, настояще, обичаи, култура

и некултура, прави и нещастия. Царибродските гробища са някак си по-различни от другите гробища. Защото са много стари и защото хората никога не са ги възприемали за гробища, а за нещо като парк, от който на всяка крачка лъха минало. Днес миналото лъха само от старата част на гробищата. Там са старите паметници, изписани на старобългарски и на нов български език с имената на покойниците и на близките им. Там са упокоени старите царибродчани, оставили своя траен отпечатък върху историята на града. Там са полегналите стари обраснали в мъх надгробни паметници отпреди освобождението от турско робство и след него. Там са старите тесни пътечки, разделящи сякаш с една педя гроб от гроб. Там е гробът и паметникът на капитан Гюров, от който снимката е отдавна паднала, а името му почти не се чете.

В средата на 1942 г. българското правителство и българското военно командване взимат решение за построяването на военни гробища в Цариброд с мемориален парк и военен паметник, увековечаващ паметта на загиналите във войните български герои. В построяването на парка и военните гробища като доброволци участват и много

Взривената памет

Мемориалната чешма

местни българи. Покрай входа на гробищата са засадени редки видове растения, дръвчета и цветя, донасяни за целта специално от България, включително от Рилския манастир. Някои си стоят до днес, други са изчезнали. Очевидци разказват, че лично Цар Борис III посетил гробищата в навечерието на освещаването на паметника. И че е запла-

Взривената памет

Военият паметник

Взривената памет

Снимка за спомен пред паметника

Взривената памет

Входът на гробищата

нувано мраморна арка да свързва Централните военни гробища с военните, които се намирали от отсрещната им страна.

Военният паметник бил най-изящният и най-монументалният паметник в Западните покрайнини. Върху него е изписан с месингови букви стихът на Иван Вазов „За България те живяха, биха се и умряха“, а над тях е поставен също от месинг българският орден за храброст. Мемориалната чешма като част от военния комплекс също е построена през 1942 г. на няколко метра от паметника. Най-ценното на тази чешма е надписът „Вечна слава на героите“ с месинговия уникален конник на Хан Аспарух. Според очевидци в подножието на паметника е сложен специален саркофаг с кости на загинали български войници и офицери, участвали във войните, които България водила след Освобождението.

В тези войни загиват около двеста хиляди български воини и около половин милион са ранените, осакатените и безследно изчезналите. Сред тях има и българи от Западните покрайнини. На Царибродските гробища са погребани и войници, загинали в периода 1941–1944 г.

След края на Втората световна война „новите освободители“ на Цариброд през 1946 г. взривили военния паметник, за чийто криминален акт намираме оскъдни сведения в книгата „Димитровград 1877–1945“, писана изцяло в антибългарски дух: „След освобождението на този край и покрай несъгласието на някои членове на Околийския комитет на КПЮ членове на Околийския комитет на Съюза на комунистическата младеж на Югославия взривиха паметника, премахвайки по този начин един фашистки символ“. ⁴¹

⁴¹ Златкович С., Васов Ц., Виданович Г., „Димитровград 1877–1945“, Белград, 1989, с. 223–224.

След взривяването и разрушаването на паметника, което ставало в продължение на няколко дни, семействата на погребаните на Царибродските гробища войници, идват в Цариброд, за да върнат телата на своите загинали обратно в България. Особено трогателно е присъствието на опечалените майки, които с дни търсили на Царибродските гробища гробовете на загиналите си синове. От състрадание към тях в това им помагали доброволно техните сънародници от Цариброд. И за да бъде кошунството още по-голямо, върху костите на непренесените в България войници по-късно е засадена борова гора. Сякаш гората може да заличи кошунството и престъпленията на една власт, която в името на интернационализма разрушаваше паметници, гробища, история...

Взривеният паметник дълги години лежи съборен на земята като предупреждение към подрастващите поколения. Но така както старите царибродчани обичаха да се снимат край него, така и по-младите се снимат край руините му. След време е отстранен от гробищата, но на мястото, където някога се е издигал с цялото си монументално величие, е сложен висок железен кръст да напомня на хората, че тук някога е съществувал паметник и че нищо друго на това място не може да го измести. На мястото, където някога са военните гробища, сега са засадени рози с бял мраморен кръст в средата. Хората мълчаливо повече от 50 години минаваха и заставаха пред това трагично място, сякаш с мълчанието си искаха да покажат своята болка за всичко случило се в техния град в един размирни години.

За разлика от Паметната костница на Нешков връх и военния паметник на Царибродските гробища всички паметници, построени по един или друг начин в памет на загиналите във Втората световна война на територията на Царибродска община, са запазени. Надписите върху тях са изписани главно на сръбски език. Това достатъчно красноречиво говори за отношението на властите към историята и миналото на българите в този район.

Взривената памет

Борова гора върху войнишки гробища

Заличените гробища

Състоянието на военните гробища в Западните покрайнини наподобява на състоянието на военните паметници. В повечето случаи голяма част от гробовете на загиналите български войници или е заличавана, или това, което е останало от тях, вече не прилича на гробове. В двора на Божичката църква в Босилеградско все още личат местата на гробовете на погребаните български офицери от времето на Балканските войни, след като техните паметници, с изключение на един, са сринати до основи. Останал е само споменът и следата на загиналите за отечеството си храбри воители. От частта на Босилеградска околия, само от 13-и пехотен Рилски полк по фронтовете от предишните войни са загинали 117 офицери и войници. Възможно е да има още много загинали войници и от другите полкове, за които не се знае нито къде са загинали, нито къде са погребани.

От периода на Балканската война в Босилеградското село Извор съществуват военни гробища с 22 гроба на загинали войници и офицери. На връх Голи стрешер, Босилеградско, от периода на Междусъюзническата война са погребани 54 загинали българи, повечето от които са от Босилеградско. На връх Панчин гроб също има погребани войници от Междусъюзническата война. На „Драганов връх“ има 2 гроба от периода на Балканската война и 6 от Първата световна война. На връх „Дрянова глава“ – 12 от Балканската война и 3 гроба от Първата световна война, както и на връх „Росуля“, Берилово – 117 души от Балканската война. На връх „Модра стена“ – са погребани 77 войници от Балканската война и 32-ма от Първата световна война, както и във Височка Ръжана (с неизвестен брой гробове на български войници) от периода на Първата световна война.

Недалече от Суковския манастир „Св. Богородица“ също има военни гробища, в които са погребани 17 български войници. Недалече от Ниш се намира паметник на

загиналите български войници по време на Втората световна война. Същият дълги години стоеше изоставен край пътя в напълно занемарен вид, надраскан с кръстове, свастики и други неприлични символи.

Върху Паметника на загиналите опълченци в Балканската война, издигнат през 1928–1932 г. в градината на църквата „Св. Никола“ в София, сред вписаните имена на загиналите войници са и имената на българи от Западните покрайнини, като: Димитър Дунков, Рангел Митов и Маринко Колев от с. Извор, Васил Митров от Брайковци, Иван Неделков и Манолко Модин от с. Ракита, Еленко Станков и Еленко Живков от с. Власи, Мина Стоянов от с. Горна Невля, Никола Мицев от Цариброд, Никола Златков от с. Държина, Нейчо Графков от с. Одоровци, Станоя Мадов от с. Врабча, Тасо Цветков от с. Петачинци.

За разлика от Сърбия, в България съществува непокътнато Сръбско военно гробище, парцел 68 в Софийското централно гробище в памет на загиналите сръбски войници през Балканските войни – 1912–1913 г. и починали пленници през Първата световна война – 1914–1918 г., погребани в София. Паметникът е от бял камък с форма на кръст. На мястото, където е поставен паметникът, са погребани 531 загинали сръбски войници. Върху него има надпис: „Овде почивају Српски хероји починули 1912 и 1913 и помрли у ропству од 1915 до 1919 г.“

След всичко казано дотук не можем а да не повдигнем въпроса за вандализмата по отношение на българските военноисторически паметници в Западните покрайнини. След като една голяма част от тях липсват, много е трудно за доказване, че такива някога е имало в този крайграничен район, в който открай време живеят българи. Нещо, което асимилационната сръбска политика го е имала предвид. Слава богу, че снимковият и архивен материал е запазен. В противен случай написването на тази книга би било невъзможно.

Военно свидетелство на Велко Джорджев от с. Пъртопопинци, 1896 г.

Симеон Еленков Минчев, роден на 9. 01. 1892 г. в с. Славия, Царибродско, заминава през 1910 г. на гурбет в Америка, откъдето се върнал с чувство за дълг към отечеството си, доброволно взимайки участие в Балканската война (1912). Бил е разпореден в I крепостен артилерийски полк в София. На снимката, която си направил в Пирот, е в дрехи от Америка, в които пожелал да се снима, преди да тръгне на война.

Царибродските казарми

В края на XIX век, веднага след Освобождението на България, в Цариброд са построени няколко впечатляващи с архитектурната си форма здания. Сред тях се нареждат и царибродските казарми. Първоначално казармите са построени на две места, отдалечени една от друга на няколко десетки метра разстояние, в подножието на хълмистата местност Козарица, в обкръжението на малка борова гора и столетни акациев дървета. Сред населението в Царибродско казармите са известни като „царибродските казарми“, като „артилерийната“ и „пехотната“, тъй наречените „долната и горната казарма“. Строежът им започва през 1880 г., две години след Освобождението на България, а приключва в навечерието на Сръбско-българската война през 1885 г.

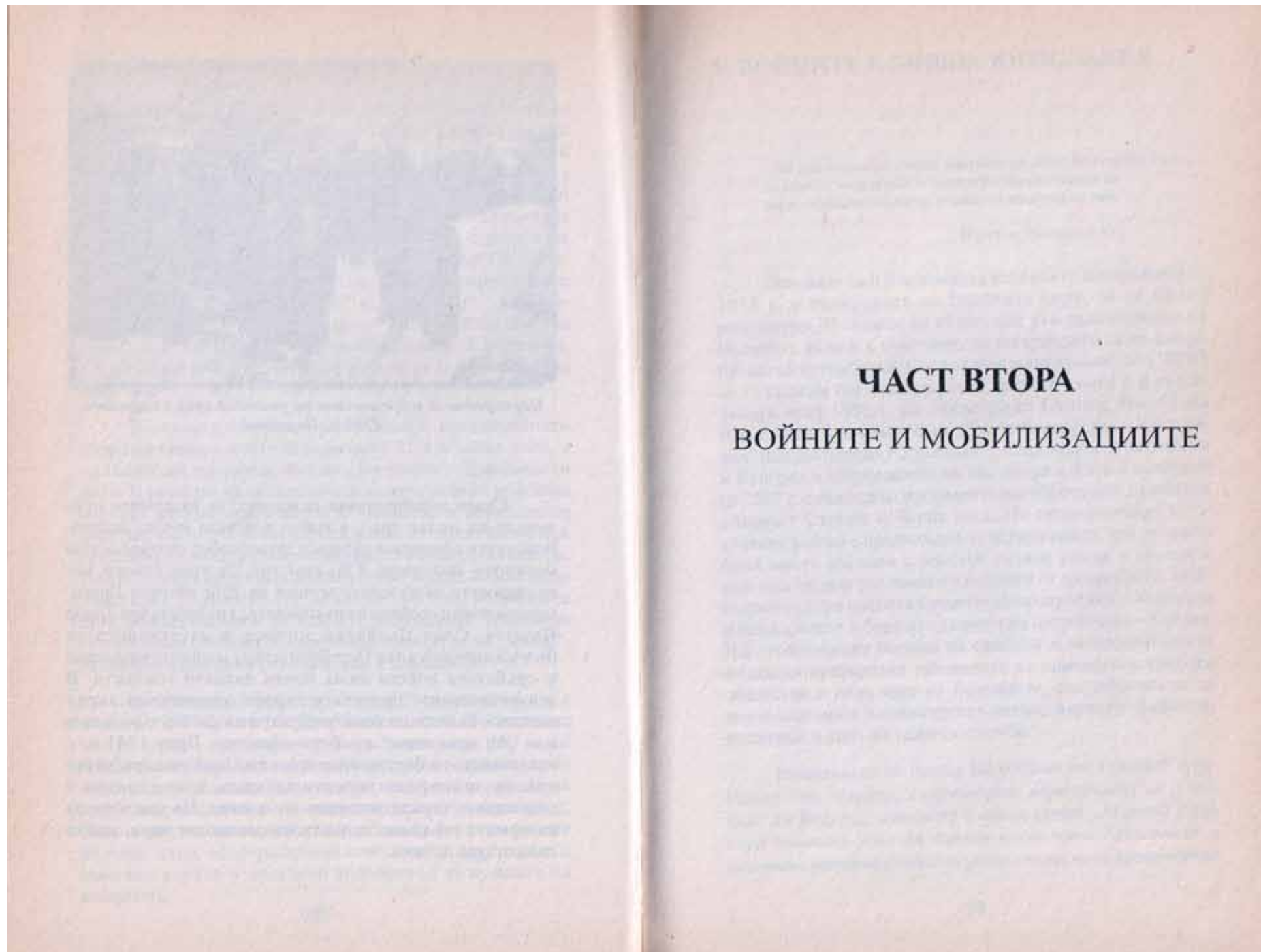
В долната казарма е разположено артилерийното подразделение, в което се помещава 21-и пехотен полк, а до Ньойския договор и част от 25-и пехотен Драгомански полк. В рамките на казармения комплекс покрай красивия и добре стегнат двор влиза конюшната и войнишката пералня, както и боровите насаждения, военният полигон и голямото недвижимо военно имущество край река Нишава. Там се намира прочутата зеленчукова градина, известна до днес като „войнишките градини“. В тях войниците произвеждат зарзават за нуждите на войската. Градината се наводнява с помощта на огромно водно колело, „долап“, същинска атракция за онова време в Цариброд.

В горната казарма се помещава 21-и пехотен полк, а по-късно и 25-и пехотен Драгомански полк. В красивата жълта сграда, протягаща се по дължина цели 150 м, се помещава командният състав на офицерите и войниците от пехотните поделения. В рамките на казармата влиза широк двор с добре спретнати помощни постройки, оръжеен склад, баня (известна като „войнишката баня“), фурна за печене на хляб, стол, водохранилище с четири бунара, чешма с каменни корита и прокаран водопровод за нуждите на казармата.

Царибродчани и брезничани на разходка край казармите, 1942 г., Цариброд

Стари царибродчани разказват, че казармите приличали на малък град, в който войската имала всичко. Войската и офицерите са много дружелюбно настроени към местното население и то към тях. За това говори популярността на духовата музика на 25-и пехотен Драгомански полк и особено на ръководителя на оркестъра Тодор Наумов. След Ньойския договор и изтеглянето на българските войски от Цариброд между местното население и сръбската войска няма почти никакви контакти. В асимилационите процеси и терора, упражняван върху местните българи, активно участват и изпратените по задача или „по наказание“ сръбски офицери. През 1941 г. с навлизането на българските войски в Цариброд сръбските войски опожарили горната казарма, която заедно с помощните сгради изгаряла до основи. На мястото на казармата по-късно е построен машинен парк, който съществува до днес.

ЧАСТ ВТОРА

ВОЙНИТЕ И МОБИЛИЗАЦИИТЕ

V. ВОЙНИТЕ В БИВША ЮГОСЛАВИЯ

„Но ако войната стане неизбежна, нека да се води така, че всички нещастия и тежести да се стоварят върху главите на тези, които са виновни за нея.“

(Еразъм Ротердамски)

Основите на Югославската империя са поставени през 1918 г. с подкрепата на Великите сили, за да бъдат разклатени 70 години по-късно, пак със съдействието на Великите сили и с участието на закръвилите се до смърт бивши югорепублики. След окончателния разпад на СФРЮ са създадени пет нови държави, една от които е и създадената през 1992 г. от Милошевич Съюзна Република Югославия (наричана още „Сърбо-Черногорска Югославия“ или „остатъчна Югославия“). След падането на режима в Белград и изпращането на диктатора в Хага в началото на 2003 г. е създадена предварително обречената Държавна общност Сърбия и Черна гора. Но окончателният югославски разпад е предхождан от четири войни, три от които бяха много кървави с десетки хиляди убити и ранени и стотици хиляди изгонени и разселени от домовете си. Най-голямата цена платиха бившите югорепублики – Хърватия и Босна, както и бившата автономна покрайнина – Косово. Десетгодишният период на санкции и международната изолация превърнаха заболялото от шовинизъм сръбско общество в сива зона на Балканите, със забогатели до неузнаваемост военнопръстъпници, наркотрафиканти, политици и хора на тайните служби.

Разпадането на бивша Югославия английският журналист Тим Маршал, дългогодишен кореспондент на „Скай нюз“ от Белград, описва по следния начин: *„Маршал Тито след войната успя да държи закуп цяла Югославия и наистина успя много хора да убеди в това, че са преди всичко*

югославяни, а след това хървати/мюсюлмани/сърби. След неговата смърт се намериха прекалено много дребни националисти, които извадиха от хладилниците си старите омрази и започнаха с тях да приготвят отровните си ястия. Прекалено бързо замесиха много омраза. Когато общността се разпадна, водачите не се разведах по взаимно съгласие, но започнаха да се прицелват един в друг с чинии. Чехите и словаците успяха да се разделят, не подпалвайки едни на други домовете си, но нека да си признаем все пак, че между тях не бе пролята кръв по време на Втората световна война.¹⁴³

Разпадането на югославската държава със сигурност щеше да има по-друга развръзка, ако в Сърбия в края на 80-те години на XX век властта не бяха превзели с помощта на партиен преврат консервативните кръгове около националистическото крило на Слободан Милошевич. Войните бяха част от сценария за разпада на югославската федерация, в резултат на който Сърбия се превърна в убежище на над половин милион сръбски бежанци от Хърватия и Босна и към 200 000 от Косово. В резултат на тази бежанска вълна във Войводина е нарушен националният баланс на населението, а в Западните покрайнини имаше опит за заселване на сръбски бежанци от Хърватия, с цел „да пазят границата“. Планът със заселването на сръбски бежанци в Западните покрайнини се провали по простата причина, че самите бежанци не искаха да живеят в граничен район, изолирани и откъснати от своите сънародници в Сърбия.

Обладани от стремеж за превъзходство над останалите народи в СФРЮ, сръбските власти заедно с църквата, Академията на науките, националистическите партии и разни казионни сдружения отхвърлят всички опити за конфедерация на равноправни основи с останалите югорепублики и народи. Първа на удара попадна Словения, в която югоармията срещна силна съпротива на словенската терито-

¹⁴³ Т. Маршал, „Играта на сенките“ Б. 2002, с.54–55.

риална отбрана, след което тази малка югорепублика без жертви напусна разклатената югофедерация. За разлика от Словения, войната в Хърватия (1991–1992), въпреки кратка, е много кървава. През цялото време на войната от Сърбия като подкрепление на сръбските бунтовници в Хърватия е изпращана военна и друга логистична подкрепа с неизбежните хуманитарни помощи. Срещу войната в Хърватия етническите прочиствания там се обявяваха малко на брой гражданските и антивоенните организации в Сърбия. Сред тях е и Демократичният съюз на българите в Югославия (ДСБЮ).

Войната в Босна (1992–1995) е най-кървавата драма, разиграла се в края на миналия век на територията на бивша Югославия. В името на „сръбските национални интереси“ град Сараево е превърнат в жива мишена на сръбските паравоенни формирования, държан с 500-те си хиляди граждани в огнен обръч на постоянен минометен обстрел 1335 дни. В периода на обсадата на Сараево загиват няколко хиляди души, от които 1600 деца, докато 50 000 души са ранените. Под командването на Радован Караджич и Радко Младич, обвинени години по-късно от Хагският трибунал във военнопостъпления, в град Сребреница са избити между 8000 и 10 000 босненски мюсюлмани, главно цивилни мъже и деца. Хиляди босненски мюсюлмани са изгонени, а някои и избити в районите на Биелина, Власеница, Зворник, Тузла, Калесия и други босненски градове. Войната в Босна приключи с подписването на Дейтънското мирно споразумение през 1995 г., но последиците от нея останаха страшни.

Войната в Косово (1998–1999) е последната война на Милошевич, в резултат на която последват ударите на НАТО върху Сърбия и гласуване на Резолюция 1244 в рамките на ООН, с която Косово става международен протекторат. На всичко предхождаше отнемане автономията на покрайнината, дадена ѝ по Конституция през 1974 г., засилено десетгодишно тероризиране на косовските албанци и силно военно-полицейско присъствие в района, което породило от своя страна силно съпротивително движение сред

косовските албанци, насочено срещу режима на Милошевич и Сърбия. Ето как Тим Маршал разсъждава в своята книга върху косовския въпрос: „Старата омраза“ между сърби и косовари не е замразена. В сравнение с останалите недоразумения в Югославия с това бяха свързани стари спомени, така че и гневът, и огорчението постоянно кипяха през деветдесетте. Според някои с Косово е трябвало да се занимават в Дейтън през 1995 г. Онези, които с това не са съгласни, смятат, че при това положение нямаше да има Дейтън, а войната в Босна щеше да продължи. Дейтън е като компрес върху рана. Той е факт, но се нуждаете от внимание. Колкото и да е ужасна герилската война в Косово през 1998 г., тя не можеше да се сравнява с войната в Босна. Смъртността в Босна е много по-голяма от тази на Косово. Когато Косово се изправи с лице през 1999 г., нещата вече бяха отишли толоква далече, че на всички стана ясно, че престолницата година може да донесе само война.“⁴⁴

В сборника от статии и документи „Радикализация на сръбското общество“, издадена през 1997 г. от Хелзинкския комитет на Сърбия, намираме и следния факт: „Сръбската Православна църква първа лансира мита за сърбите като жертви. През 1982 г. Църквата поде засилена кампания на Косово, за да се прехвърли след това със същата кампания и в Хърватия, и Босна и Херцеговина, разкопавайки ями от времето на Втората световна война. Кулминацията е пренасянето на мощите на Цар Лазар, в което участваха видни академици, писатели и почти целият интелектуален елит. Чрез целокупната дейност на Църквата, но и под формата на други празненства, свързани със сръбската история, бяха внушавани на хората страхове и митове за жертвите. Особено е важно да подчертаем и това, че всичко е било в тясна връзка с представата за враговете, каквито са албанците, словенците, хърватите и мюсюлманите.“

⁴⁴ Пак там, с.55.

Войната в Косово развърза ръцете на сръбските военни и полицейски части да действат по своему, така както много пъти преди това бяха действали в Хърватия и Босна. Към 1 милион души, главно етнически албанци, са изгонени от домовете си, няколко хиляди убити и още толкова безследно изчезват. След приключването на войната към 180 000 етнически сърби и роми от Косово намират убежище в Сърбия като поредния контингент бежанци. Полицейските и военните издевателства на сръбските спецчасти в Косово станават достойни на широката сръбска и международна общественост едва след 5 октомври 2000 г., след като режимът на Милошевич е свален. В периода след 5 октомври до средата на 2003 г., под натиск на международната общност и Хагския трибунал, някои от най-изявените военнопредстъпници са предадени на Трибунала, включително самият Милошевич. Останалите двама сръбски играчи от времето на войната в Босна, обвинени във военнопредстъпления, босненските лидери Радован Караджич и генерал Радко Младич все още се укриват. За втория международната общност предупреждава, че се намира на територията на Сърбия, което пък от своя страна държавният връх на Сърбия упорито отрича. През юли 2003 г. пак под натиск на международната общност в Белград е създаден и домашен трибунал за военнопредстъпления, с което на практика в Сърбия вече не може да се отрича участието на сръбски военни формирования във войните в бивша Югославия, нито да се отричат извършените военни престъпления.

Най-засегнати от войните в бивша Югославия са националните малцинства в Сърбия, които до косовската война са не по-малко от 40%. Политиката, която изграждат политическите партии в Сърбия, е в повечето случаи в защита на сръбските национални интереси с националистическа риторика и неприязън към националните малцинства. Представители на националните малцинства са обиждани на публични места, даже и в парламента на Сърбия, в ефира на държавните медии, в проправител-

ствената преса. По адрес на активисти на ДСБЮ* посредством средствата за масова информация и особено с помощта на клакьорите от финансираните от Белград медии на български език бяха отправяни обвинения и заплахи, в които твърде често участваха и хора от властта, членове на Социалистическата партия, Юголевицата и Сръбската радикална партия на Шешел. От ефира на местната РТВ „Цариброд“ представители на гореизброените партии отправят открити заплахи срещу активисти на ДСБЮ и Хелзинкския комитет. Много млади хора от Цариброд и Босилеград са изпращани като запасници да воюват за целите на режима на Милошевич в Хърватия и Косово, поради което някои от тях до ден днешен не са излекували травмите си от преживяното там. От военните поделения в Цариброд и Босилеград се изпращат на фронтовете деца на обикновените хора, не и на общинските функционери, както и изявени противници на режима. За да бъде сплашено българското национално малцинство в Сърбия, в навечерието на президентските и парламентарните избори през 2000 г. в Цариброд бе изпратен началникът на югославския Генерален щаб генерал Небойша Павкович. Оттам той изпрати послание към НАТО, България и особено към българите в Сърбия. Студентите от Западните покрайнини, учащи се по държавна поръчка в българските вузове, бяха заподозрени в шпионаж, защото застрашават сигурността на Сърбия.

В резултат на тези войни много хървати са насилствено изселвани от Войводина, много унгарци, за да избегнат мобилизациите, бяха принудени да избягат в Унгария, много мюсюлмани от Санджак под натиск на сръбските паравоенни формирования бяха принуждавани да напускат родните си места. По време на войните в Хърватия и Босна намаляват работните места в резултат на инфлацията, достигаща 60 на сто дневно, намалява и покупателната способност на населението, в магазините липсват стоки от първа необходимост, а малцината

* Демократичен съюз на българите в Югославия (ДСБЮ).

работещи в Западните покрайнини българи получават 10 до 30 марки на месец, а за отпуск по майчинство по 3,5 марки на месец. Благодарение на прословутото югославско в Сърбия приближените до режима на Милошевич забогатяват, като не им отстъпват по натрупване на незаконен капитал от гориво и немалкото сенчести групировки в България. Българите в Царибродско и Босилеградско се препитават от пренасянето на туби с бензин през границата. Цената на една туба варира от 20 до 25 марки, но във вътрешността на Сърбия достига 40 марки. Куфарната търговия от Македония, Румъния и България се превръща в печеливш бизнес в Сърбия, включително с каналджийството на цигари, в което масово се включват останалите без работа царибродски българи. По този начин националното самочувствие и достойнството на хората е смачкано. Районите край границата са икономически съсипани а хората остават без работа, обезверени. Ерата на Милошевич остава трайни психологически травми върху немалко хора в Сърбия и особено върху българското национално малцинство.

Мобилизациите

В началото на 90-те години на миналия век ДСБЮ е единствената организация на българското национално малцинство в Сърбия, която се обявява срещу войната в Хърватия и насилствената мобилизация на българи в Сърбия и по-специално в Босилеград. Казинонните медии на български език – вестник „Братство“, „ТВ Журнал“ и нишкото радио в предаването на български език, вместо да защитават правата на своите сънародници, защитават единствено и само режима на Милошевич. Ако разгърнем страниците на в-к „Братство“ в периода 1991–2000 г., можем да прочетем афирмативни статии за изпращането на българи по фронтовете в Хърватия, за участието на царибродчани във Вуковар, които в „Братство“ провъзгласява за герои, за изпращането на хуманитарни помощи от Цариброд и Босилеград на сърбите в Хърватия, за сръбските военни действия в Босна и Косово (не и за босненските и косовските цивилни жертви), за успехите на югоармията и политиката на Слободан Милошевич. От друга страна, ефирът на ТВ „Журнал“ служи единствено и само за нападки срещу ДСБЮ и отделни негови активисти. Заглавията от типа: *„Дезертьорството е наказателно дело“*, *„Буги“ е един от героите на Вуковар*, *„Делегация от Димитровград посети войниците на фронта – всички живи и здрави“*, *„Босна остава в Югославия“*, *„Армията предупреди държавния връх“*, *„Сърбите в Хърватия трябва да бъдат защитени“*, *„Помощ за сърбите в Хърватия“*, *„В Димитровградско войниците строят заедно с народа“*, *„Последователни в отбраната на родината“*, *„Подкрепа за сръбския народ“*, *„На Запада нищо ново“*, *„Сърбия ще сложи кръст на НАТО“* бяха част от риториката на финансирания от режима на Милошевич в „Братство“.

Мобилизациите като метод за сплашване и въвличане на малцинствата във войните на Милошевич досега не са сериозно анализирани. Причините за това са няколко:

липсват данни за точния брой мобилизирани граждани на СРЮ от националните малцинства; липсват данни за убитите войници и запасящи от националните малцинства, както и за броя на избягалите от мобилизациите мъже. Няма данни и за броя на мобилизираните, ранените и загиналите българи в Сърбия. Сведенията, с които разполагаме, са на базата на публикации и лични изповеди на мобилизирани българи от Западните покрайнини, някои от които са включени в докладите на Хелзинкия комитет на българите в Югославия.

В началото на 90-те години на XX век мобилизациите в Сърбия не дават някои особени резултати по простата причина, че и самите сърби отказват да вземат активно участие в тях с неизбежните бунтове и инциденти пред военно-сборните центрове. В Цариброд и Босилеград също има протести на мобилизирани българи, само че в повечето случаи те са единични, не масови. През 1992 г. в българските медии нашумя случаят с мобилизирания царибродски българин Станко Ставров, който след отказа си доброволно да замине на фронта в Хърватия е арестуван и с белезници на ръце изпратен в Дал (Хърватия). Там му било казано от четния писар (според признание на потърпевшия), че в „досието му писало, че е доведен на фронтовата линия в Дал, за да бъде ликвидиран по заповед на ДС.“ През цялото време след завръщането му от фронта полицията и специално ДС продължават да оказват натиск и тормоз върху Станко Ставров, поради което той е принуден да напусне Цариброд и да замине в Германия. Оттам се връща едвам след падането на режима на Милошевич.

Военна риторика, антибългарска пропаганда, публикувана във в. „Братство“, Ниш

Освен Станко Ставров в Хърватия са изпращани и други българи от Западните покрайнини. Сред тях в българските медии (в медиите на българското малцинство се премълчаваха тези теми) на шумя името и на Ангел Голомеев, арестуван в дома си в Цариград, след като отказал доброволно да замине на фронта в Хърватия. Там с изпратен насила с още няколко свои съграждани. Пред в. „Демокрация“ босилеградчанинът Илия Кириков споделя, че самият той участва в боевете край Пакрац и Вуковар, където три пъти е раняван. „Показва ми белезите от куршуми по корема си. Минал е тридесетте. Опази възраст, когато може да бъде редовен войник. Насила е накаран да се бие за нещо, което не знае какво е. Рече да не вярваме на телевизита. На никого! Жестокостите на войната в бивша Югославия са страшни. Сега е слуга на свой съученик, който се занимава с бизнес. Цени му дървата за зимата...“⁴⁵ пише в. „Демокрация“ от 1993 г.

В косовската война югоармията и специалните полицейски части трябваше да бъдат попълнени с мобилизирани българи. Под натиск на международната общност и специално на българската общественост и българската дипломация до изпращането им на Косово не се стигна. По този повод, в. „Демокрация“ написа: „Плаши ни фактът, че за пореден път, както беше с редовните донаторници през юли 1998 г., когато имаше случаи на ранени и изчезнали войници българи в Косово, отново нашите сънародници ще бъдат изпратени да воюват срещу албанците. Все още е в неизвестност медицинският техник Стамен Генов, който беше отвлечен миналата година.“⁴⁶

На 29 юни 1998 г. от неизвестни похитители е отвлечен босилеградският българин, Стамен Генов, работещ като фелдшер във военна амбулатория в косовския град Джаковица. Той пътувал с рейс от Джаковица към Белград да полага приемен изпит във Факултета по дефектология.

⁴⁵ В-к „Демокрация“, статия: „Българската камбана е със завързан език“, С. 8.11.1993.

⁴⁶ В-к „Демокрация“, статия: „Лов на хора“, С. 26.02.1999.

Освен Генов, похитителите, етнически албанци, отвличат с него и няколко бежанци от Хърватия, някои от които по-късно са освободени. Генов и един от бежанците обаче не са открити. През 2001 г. баща му, Тасе Генов, разговаря с представители на UNMNIK в Рударе (Източна Сърбия) с надежда, че ще получи някаква информация за сина си. Случаят обаче все още не е разяснен, както и съдбата на Стамен Генов.

По повод мобилизациите на българи в Сърбия Хелзинкският комитет за защита правата и свободите на българите в Югославия през 1999 г. излезе с открито писмо до международната общност и югославските държавни институции, „представители на малцинствата да не бъдат изпращани в Косово не защото не са лоялни граждани на Сърбия, а за да се избегне етническо противопоставяне и разпалване на вражди“. По това време и Комисията на ООН по правата на човека прие Резолюция, в която е изразена „загрижеността на международната общност от отношението на югославските власти спрямо българското, унгарското и хърватското национални малцинства, както и спрямо мюсюлманското малцинство“. Документът е внесен от САЩ в съавторство с България и тридесет други страни.

Арести и уволнения на българи Случаят Марко Шукарев

На 5 април 1999 г., в Цариброд е извършена масова мобилизация на българи от общината, сред които е и председателят на ДСБЮ, д-р Марко Шукарев. По-късно неговите близки научават, че е арестуван и че се намира в Нишкия военен затвор с дезертьори от Косово и Сърбия. В Обвинителния акт на Военния съд от 28.05.1999 г. пише, че д-р Шукарев е обвинен в „самоотлъчване от военното поделение“ и „бягство от Югославската армия“. Междувременно случаят Марко Шукарев получава голяма медийна гласност в България и чужбина, благодарение на което се стига и до официалната реакция на българското правителство, парламента и специално на българския президент. На 8 юни 1999 г. президентът на Република България г-н Петър Стоянов на среща с председателката на Хелзинкския комитет за защита правата и свободите на българите в Югославия (Зденка Тодорова) определя задържането на д-р Шукарев като „неприятелски жест към България, който може да влоши бъдещия климат на съвместни усилия на всички народи да изградим региона, какъвто го искаме всички“.

На 16 юни д-р Марко Шукарев е осъден от Военния съд в Ниш на 8-месечен затвор „за дезертьорство от армията“. На процеса в Ниш даже не е допуснат българският му адвокат Тодор Бурилков, пратеник на българския президент, който по този повод направи следното изказване: „Присъдата от 8 месеца затвор за д-р Шукарев е прекомерно голяма, защото в случая няма военно престъпление. Касае се за самоотлъчка за по-малко от 12 часа, за която се налага дисциплинарна санкция“.⁴⁷ На процеса в Ниш не са допуснати и група депутати от българското Народното събрание. „България трябва много остро да реагира, това е политическа присъда срещу

⁴⁷ В-к „Стандарт“, статия: „Натискаме Белград за освобождаването на Шукарев“, С. 18.06.1999.

България и срещу сънародниците ни в Западните покрайнини.“ Според него „позицията на България по войната в Косово не е повлияла на отношението към Шукарев.“⁴⁸ бе реакцията на председателя на Комисията по правата на човека към българския парламент г-н Иван Сунгарски. След съобщаването на присъдата Марко Шукарев бе условно освободен с право на обжалване на присъдата. В случая Марко Шукарев, българската държава, българската общественост и специално българските медии показват, че режимът на Милошевич не може току така да посяга към свободата на българите в Сърбия и особено към най-изявените лидери на малцинството.

От интервюто на д-р Марко Шукарев пред Радио „Свободна Европа“ от 25 юни 1999 г. българската общественост научи нещо повече за условията в сръбските затвори: „От сръбските затвори този в Ниш е един от най-страшните. Стояхме в тъмнина и мрак. За три-четири дена ни водиха само на една десетминутна разходка. По време на разходката видях как се гавреха с един албанец – биеха го садистично, караха го да ляга на тревата, а после го питаха защо е легнал и отново го биеха. След това се нахвърлиха върху мен с викове: „Български окупатор!“ Всички се нахвърлиха върху мен, за да ме бият. Това бяха затворници, военни, сърби... Върху мен имаше натиск да се откажа от българското си гражданство, иначе ме заплашваха, че ще ме държат в затвора, докато не изтърпя докрай присъдата си. Косвен натиск върху мен упражняваше военният прокурор, докато съставяше обвинителния акт, както и хората от службите. Постоянно ми казваха, че съм политически затворник и „главен българин“ в Югославия. Всички около мен знаеха, че съм политически затворник, и се говореше, че ме чака дългогодишен затвор, както и че няма да изляза никога от затвора. Поради това у мен постоянно имаше мисли за самоубийство. Бяхме по четирима в килия, но хората постоянно се сменяха. Накрая дори докараха при

⁴⁸ В. „Стандарт“, статия: „Белград прати в затвора Марко Шукарев“, С., 17.06.1999.

Взривената памет

От митинга в Докторската градина, София, организиран в подкрепа на д-р Марко Шукарев, 17.06.1999 г.

мен един албанец. Сърби затворници ме помолиха да кажа на офицера от охраната да не закача албанеца, защото е болен. И аз като лекар му казах, че албанецът е болен, че две трети от белия му дроб е отстранен и не трябва да се бие и че трябва да се лекува. Офицерът ми каза да се махам, въпреки че се застъпвах от името на други сърби и като лекар. Предупредих го, че утре някой може да му потърси отговорност. А той ми каза: „Стига бе, за един албанец.“ Много тъжно и страшно е всичко това. Светът трябва да го узнае и да види какво става в тези затворнически катакомби, където няма въздух. Който има пари и им даде – ще му купят цигари и ще му откrehнат малко вратата, за да подиша въздух. Няма прозорци, няма нищо. Който не даде пари, за него остават смрад и страхотия. Разходката е на пет дни само десет минути. И тогава почват побоите. На двадесет дни има едно къпане... На вратата на килията ми имаше дупка и оттам

можех да наблюдавам какво се случва в други 5-6 килии, а то беше направо страшно.⁴⁹ По-късно същото интервю (публикувано в книгата със съкращение) е публикувано в почти всички най-тиражни български вестници.

В навечерието на войната в Косово, през 1998 г., петимата босилеградски полицаи – **Милорад Николич, Стоилко Стоянов, Александър Веселинов, Богослав Стойков и Мариян Стоянов** са уволнени от работа поради отказа им да заминат на Косово. След като отказва да замине на Косово, Милорад Николич, чиято съпруга е българка от Босилеград, забелязва, че останалите полицаи го отбягват както него, така и останалите четирима, „за да не ги заразят с вируса на дезертьорството“ и „предателството“. *„За разлика от нас, на тях им обещаваха издигане в службата, шанс да получат апартаменти, осигуряване работа на жените им, братята, сестрите“* – споделя пред „Новине Вранске“ (3.05.2001) Милорад Николич. И Богослав Стойков трябва да замине на Косово. Отказва, защото не е съгласен с това, че все едни и същи хора били изпращани там. Излязъл в болнични, според лекарски указания, бил неспособен за работа. Това обаче не попречва на неговия началник да го уволни от службата. *„Извика ме в канцеларията и там ми предложи, ако вече не искам да отивам на Косово, поне „приятелски“ да се разделим и аз доброволно да напусна службата. Естествено, че не приех.“* Третият полицаи Стоилко Стоянов отказва да замине на Косово по няколко причини – защото вече бил там, защото брат му работил по договор в Югославската армия и вече е изпратен в косовския град Джаковица и защото майка им била болна, както и самият той. Накрая и той е уволнен. Мариян Стоянов е уволнен, след като отказал да се върне обратно на Косово по здравословни причини. След

⁴⁹ В. „Новинар“, д-р Марко Шукрев: „Светът трябва да узнае за сръбските затвори“, С., 26.06.1999.

като началникът му не успява да го убеди да замине на Косово, заплашва го, че ще му вземат апартамент. Брат му Новица Стоянов на три пъти е изпращан на Косово с престой по 30–40 дни. Накрая по семейни причини отказва да замине, което му струвало понижаване в службата. Въпреки с висше образование, работи като чистач в Отдела на вътрешните работи в Босилеград. За случая, известен като „Босилеградските полицаи“, пишат най-вече Бюлетинът на КИЦ* в Босилеград и „Новине Вранске“. За разлика от нишките казионни медии на български език, които за случая съобщават с половин уста, колкото да се каже, но не и да се разбере истината, тези две списания не премълчават нито един факт, свързан с личните драми на петимата босилеградски полицаи.

В периода след косовската война върху българите в Цариброд и Босилеград полицията и военните власти продължават да упражняват засилен психологически натиск с неизбежните заплахи от нови мобилизации и санкции за противниците на режима. Като част от този сценарий е и разрушаването през 2000 г. на къщата на известния български учен и краевед по потекло от Босилеград, акад. Йордан Захариев, посветил живота и научната си дейност върху етнографията, географията и краеведството на Кюстендилско и Босилеградско Краище. След отказа на босилеградските власти (обслужващи интересите на режима на Милошевич) да превърнат родната къща на Йордан Захариев в краеведчески музей се изчаква удобният момент за нейното събаряне, с щурото обяснение, че на нейното място трябва да бъде построен жилищен блок за нуждите на офицерите от югоармията и полицията.

А какво е било отношението на югоармията към българите в Сърбия, най-красноречиво говори официално съобщение на пресслужбата на Генералния щаб на Югославската армия, публикувано в белградският в. „Данас“ (9.05.2001), от което се разбира, че в състава на офицерските

*Културно-информационен център.

кадри в Югославската армия, произведени от подофицери до генерали, липсват единствено българи. Има: черногорци, хървати, македонци, миосюлмани, унгарци, югославяни и най-вече сърби, но не и българи. Но когато е трябвало да воюват за целите на сръбския режим, българите са мобилизирани в пълен състав.

На 1 август 2000 г. Небойша Павкович, високопоставен сръбски генерал, началник на Генералния щаб на Югославската армия, при посещението си в Цариград отправя скандални заплахи към българското национално малцинство, излъчени в рамките на посещението му по местната РТВ „Цариград“. Посещението на генерал Павкович съвпада с президентските избори в Сърбия, на които по-късно Слободан Милошевич и неговата партия загубват властта. И след падането на режима на Милошевич нито един белградски вестник не пожела (или не посмя) да публикува откритото писмо на Хелзинския комитет на българите, по повод скандалното поведение и още по-скандалното изказване на сръбския генерал. За да остане засвидетелствана речта на генерал Павкович, позволяваме си част от нея да препечатаме от Годишния доклад на Хелзинския комитет на българите в Югославия за 2001 г.:

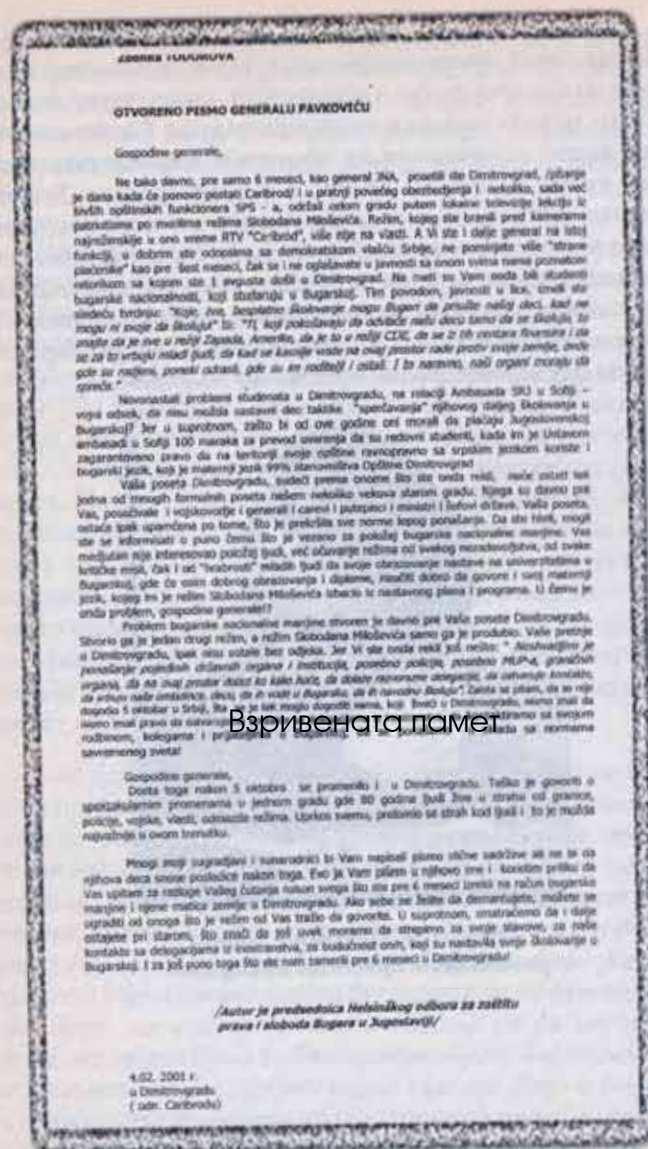
„За нас е неразбираемо поведението на някои държавни органи и институции, по-специално на полицията и особено на МВР, както и на граничните служби, тук, в този район да идва кой както си иска, да идват разни делегации, да осъществяват контакти, да вербуват нашите младежи, децата, да ги водят в България, уж да се учат. А бе, какво е това, безплатно образование! Какво безплатно образование могат българите да дадат на нашите деца, когато не могат и своите да си изучат! Виждате, не става дума за българския народ, ние знаем за отношението на българския народ към нас. Друг е въпросът какво е отношението на българското правителство към нашата страна. Народът винаги е подкрепял нашата страна – от интелектуалеца до най-обикновения работник и ние го знаем това. И разбира се, във всички тези

правителства, които извършиха агресия на нашата страна или по някакъв начин я подкрепиха, съществува голяма разлика между народа и правителството. Следователно тези, които се опитват да отвлечат нашите деца там да ги учат, знаят, че всичко е в режисура на Запада, Америка, ЦРУ, че всичко се финансира от тези центрове и че за всичко това се вербуват млади хора, та един ден, когато се върнат тук, да работят срещу своята страна, тук, където са родени, някои даже и отраснали, тук, където са родителите им и останалите. Това, разбира се, нашите държавни органи трябва да осуетят.“

Взривената памет

Генерал Н. Павкович, който размахваше пръст на българите

Факсимиле на откритото писмо на авторката на книгата,
което не посмяха да публикуват в сръбската преса

Зденка Тодорова

ОТКРИТО ПИСМО ДО ГЕНЕРАЛ ПАВКОВИЧ

Господин генерал,

Неотдавна, само преди 6 месеца, като генерал на ЮНА, посещавайки Димитровград (въпрос на дни е кога пак ще стане Цариброд) в обкръжение на засилена охрана и няколко, вече бивши функционери на Социалистическата партия на Сърбия, от ефира на местната телевизия и по стандартите на режима на Слободан Милошевич, дадохте урок по патриотизъм на целия град. Режимът, който Вие защитавахте пред камерите на най-казионната по онова време РТВ „Цариброд“, вече не е на власт. Но Вие и по-нататък сте генерал, намиращ се на същата функция, в добри отношения сте и с новите демократични власти в Сърбия, вече не споменавате за „платените отъзи“, както го правехте допреди шест месеца, даже вече и не правите публични изказвания с онази на всички нам позната риторика, с която на 1 август 2000 г. дойдохте в Димитровград. Прицелихте се тогава към студентите от българското национално малцинство, учещи се в България. По този повод пред лицето на обществеността казахте следното: „Какво ти безплатно образование българите могат да дадат на нашите деца, след като и на техните деца не могат да дадат такова.“ Или: „Тези, които се опитват да изпращат нашите деца там да получават образование, трябва да знаете, че всичко е в режисура на Запада, че това е режисура на ЦРУ, че от тези центрове се финансират и че за това се вербуват млади хора, за да работят, когато се върнат по-късно на тези простори, срещу своята страна, тук където са родени, някои и отраснали, където са родителите им и останалите. Това, разбира се, нишите органи трябва да осуетят.“

Нововъзникналите проблеми на студентите в Димитровград между Посолството на СРЮ* в София и военните поделения по места в Сърбия да не би да са съставна

*Съюзна Република Югославия.

част от тактиката за „осуetyване“ на тяхното по-нататъшно учене в България!? В противен случай, защо от началото на тази година те трябва да плащат на югославското посолство в София по 100 германски марки за превод на удостоверение, че са редовни студенти, след като по Конституция им се гарантира правото на територията на общината, в която живеят, равноправно със сръбския език да ползват и българския, който е майчин на 99% от населението в Димитровградска община.

Вашето посещение в Димитровград според онова, което тогава казахте, няма да остане само една от множеството посещения на нашия няколко века стар град. Много преди Вас той е бил посещаван от пълководци, генерали, царе, пътеписци, министри и президенти. Вашето посещение обаче ще се помни с това, че влезе в противоречие с всички норми на цивилизованото поведение. Ако бяхте пожелали, можехте да се информирате за много неща, свързани с положението на българското национално малцинство. Вас обаче не Ви интересуваше положението на хората, а опазването на режима от всеки вид недоволство, от всяка критическа мисъл, даже и от „героизма“ на младите хора, пожелали да продължат образованието си в българските вузове, където освен получаването на образование и дипломи ще научат добре и своя майчин език, който режимът на Слободан Милошевич им изхвърли от учебните планове и програми. Къде е тогава проблемът, господин генерал?!

Проблемът с положението на българското национално малцинство съществува много преди Вие да дойдете в Димитровград. Създал го бе един друг режим, който този на Слободан Милошевич само задълбочи. Заканите Ви в Димитровград все пак не останаха без отзвук. Защото казахте още нещо: *„Неразбираемо е поведението на отделни държавни органи и институции, преди всичко на полицията, на МВР, на граничните служби, на тези проситори да идва кой както си иска, да идват разнообразни делегации, да осъществяват контакти, да вербуват нашите младежи, децата, да ги водят в България, уж да получават образование.“* Наистина се питам, ако в Сърбия не се беше случил 5 октомври, какво щеше да се случи с

нас, които, живеейки в Димитровград, нямаше да знаем, че нямаме право да осъществяваме контакти с делегации от чужбина, да контактуваме с нашите роднини, колеги и приятели от България, да се придържаме до нормите на цивилизования свят!

Господин генерал,

Много неща се промениха в Димитровград след 5 октомври. Трудно е да говорим за spektakyларни промени в един град, в който 80 години хората живеят в страх от границата, полицията, войската, властите, от отмъщенията на режима. Въпреки всичко страхът у хората се е пречупил и това е може би най-важното в момента.

Много от моите съграждани и сънародници биха Ви написали писмо с подобно съдържание, но не искат децата им да носят последиците за това. Ето аз Ви пиша от тяхно име и използвам случая да Ви попитам за причините на Вашето мълчание след всичко, което преди 6 месеца казахте в Димитровград за сметка на българското малцинство и неговата държава майка. Ако не искате да опровергавате себе си, можете да се абстрахирате от това, което режимът искаше от Вас да говорите, в противен случай ще смятаме, че и по-нататък държите на думите, които казахте, което ще рече, че и по-нататък ще трябва да се притесняваме за собственото ни мислене, за контактите ни с чуждестранните делегации, за бъдещето на онези, които продължават да следват в България. Но и за още много други неща, за които ни предупредихте преди 6 месеца в Димитровград!

(Авторката е председател на Хелзинкия комитет за защита правата и свободите на българите в Югославия)

4.02. 2001 г.,
Цариброд

П. С. Статията, написана на сръбски език по повод неприличното и агресивно поведение на бившия началник на Генералния щаб на Югославската армия Небойша Павкович, за пръв път се публикува в превод на български език заедно с оригинала.

ПОСЛЕСЛОВ

След всичко написано дотук позволявам си да цитирам моя сънародник от Босилеград, общественика, писателя и поета Иван Николов. В книгата му „Българите в Югославия – последните версайски заточеници“, излязла през 2002 г. в България, той казва: „Историята на българското малцинство в Западните покрайнини е част от сложната история на Европа и на Балканите, а самото му създаване е резултат от динамичните и противоречиви взаимоотношения между европейските и балканските държави в началото на XX век. Ние имаме нещастieto да попаднем под влиянието на световния военен и политически ураган, който бушувахе на Балканите в началото на XX век и това предопредели трагичната ни съдба до наши дни.“

Иван Николов разбира проблемите на българите в Западните покрайнини не защото се е родил в Босилеградското село Ресен на няколко километра от границата, а защото се интересува от история и защото иска с помощта на писаната реч да вдигне булото от много премълчавани по конюнктурни причини теми, свързани с българите в Западните покрайнини. Аз също се надявам, че книгата която предлагам на читателската аудитория, ще помогне на много хора и най-вече на моите сънародници в Сърбия и България, да разберат част от трагичната история на българите в Западните покрайнини, в които бяха разрушавани военни гробища и паметници, заличавани надгробни паметни плочи и ограничаване правото на изучаване на българска история.

Разбира се, че е невъзможно всичко, свързано с военноисторическото минало на българското национално малцинство, да бъде казано на едно място. Искрено се надявам, че тепърва ще се пише и ще се говори по тези въпроси. И може би още много снимков и архивен материал ще бъде намерен с цел да се изпишат още много бели

страници, свързани с военната история на българския народ. И ако поне малка част от публикуваното тук помогне на хората да научат нещо повече от по-далечната и по-новата история на българите в Западните покрайнини, ще се чувствам истински удовлетворена. В противен случай ще остана истински разочарована от факта, че не съм успяла да стигна до сърцевината на проблема, към който винаги съм се стремяла.

Няма да бъда изненадана и от всички евентуални недобронамерени забележки, свързани със съдържанието на книгата. Нали все още живеем в район, в който българският език не се изучава като майчин и в който огромен брой наши сънародници не знаят най-важните дати от по-далечната и по-новата ни национална история. Някои може би ще бъдат подразнени от снимките, други от имената в книгата, а трети от споменаването на събитията от по-ново време, за което медите на българското малцинство, когато трябваше да пишат и говорят, и дума не обелваха. В края на краищата съдбата на българите в Западните покрайнини никога не е била особено розова. Хората си знаят хала и затова много не питат неща забранени за питане. Нека поне с тази книга дадем повод на много хора да питат. С питане винаги се стига до истината. Пътят дотам обаче е трънлив, но си заслужава!

ОТ АРХИВА

ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ВОЙНАТА

СВИДЕТЕЛСТВО

№ **5546**

Илия Георгиев

от с. **Борово** околия **Цариградска**

е бил участник във войната през 1912/1913 г.

По злата на благодарността и за спомени на това участие

НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО ЦАРЬЪ

му дарва **ВЪЗРИВЕНАТА ПАМЕТ**

за негов войно на златна ленто

София **1 юни 1943 год.**

Генерал-интендантъ
МИНИСТЪР НА ВОЙНАТА
Мондрин

ВЪЗНАМИТЕ НА ОТДЕЛЕНИЕ ЗА ВОЕННА МУЗКА,
ОАМСТВИЦИ И ПО

Военно свидетелство на Илия Георгиев от с. Борово,
Цариградско от 1 юни 1943 г.

СВИДЕТЕЛСТВО

№ **5546**

Дано се свидетелства на **Илия** от с. **Борово** околия **Цариградска**

за негов участие във войната през 1912/1913 г.

По злата на благодарността и за спомени на това участие

НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО ЦАРЬЪ

му дарва **ВЪЗРИВЕНАТА ПАМЕТ**

за негов войно на златна ленто

София **1 юни 1943 год.**

Генерал-интендантъ
МИНИСТЪР НА ВОЙНАТА
Мондрин

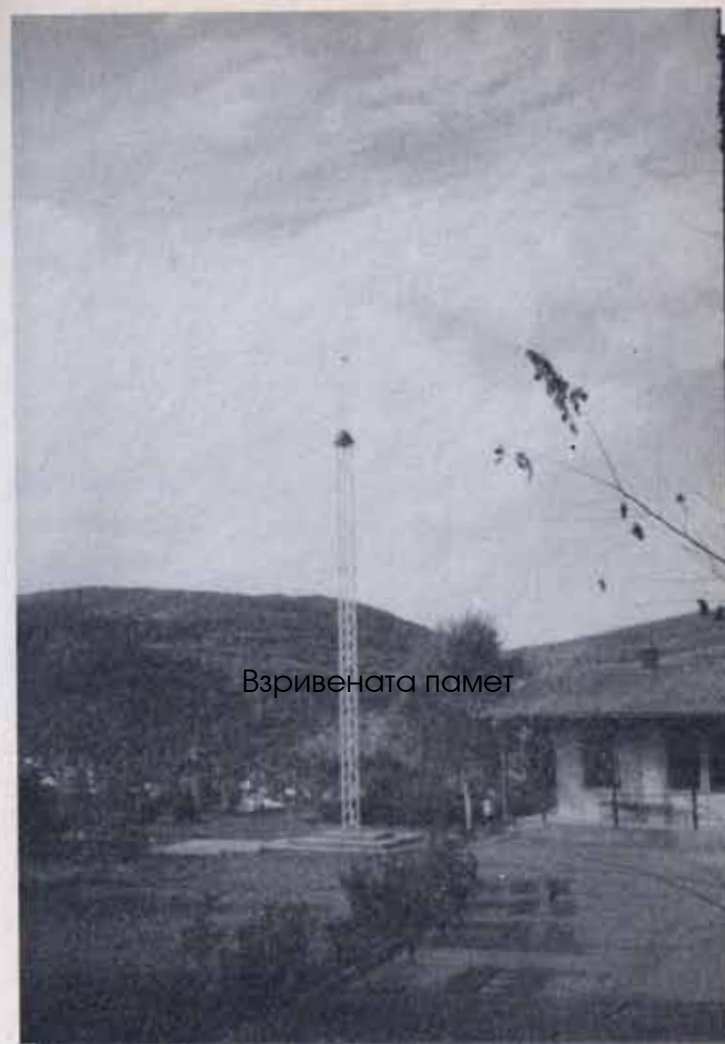
ВЪЗНАМИТЕ НА ОТДЕЛЕНИЕ ЗА ВОЕННА МУЗКА,
ОАМСТВИЦИ И ПО

Военно свидетелство на редник Есто Йотов от 28
февруари 1918 година

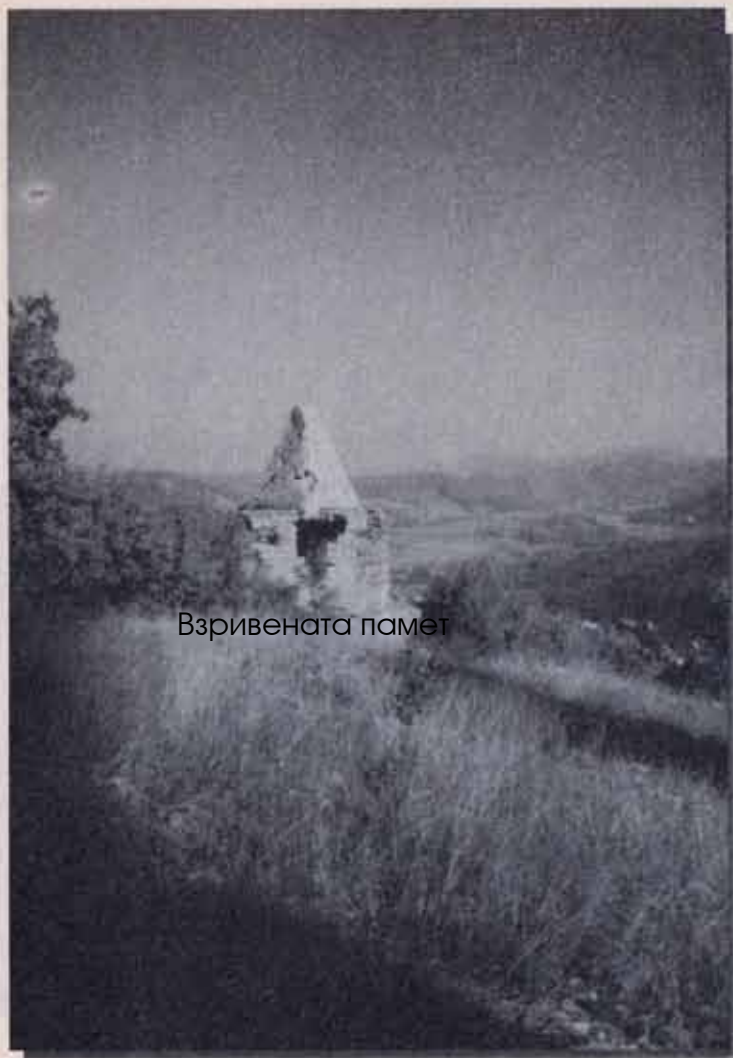
Взривената памет

Архивна снимка на Есто Йотов от с. Пъртопопинци - Цариградско, от Южния фронт, 1916 г.

Взривената памет

Железен кръст на мястото на българския военен паметник от 1942 г., Цариград

Взривената памет

Паметната костница на Нешков връх, Цариброд, 1885 г.

Взривената памет

Взривените военни гробища в Цариброд

Цариброд е град със славна история
която започва от времето на турците
Цариброд е бил първият български
град, който е бил освободен от турците
на 14 юни 1878 г. - 14 юни 1878 г.

Тогава в Цариброд е било гробище

за българските войски, които са били

убити.

Взривените военни гробища

са били в Цариброд.

СЪДЪРЖАНИЕ

ЧАСТ ПЪРВА

ПОЗАБРАВЕНАТА ИСТОРИЯ 7

I. МЕЖДУ МИНАЛОТО И НАСТОЯЩЕТО 9

II. КРАЙ ГРАНИЦАТА 15

Пограничните недоразумения 19

III. ПО СЛЕДИТЕ НА МИНАЛОТО 31

Сръбско-българската война от 1885 г. 31

Царибродско по време на войната 35

Босилеградско по време на войната 38

Позабравените герои 41

Вербуване за целите на режима 61

Периодът 1941–1948 и след това 65

IV. ВОЕННИ ПАМЕТНИЦИ И ГРОБИЩА 74

Царибродските гробища и военният паметник 77

Заличените гробища 84

Царибродските казарми 88

ЧАСТ ВТОРА

ВОЙНИТЕ И МОБИЛИЗАЦИИТЕ 91

V. ВОЙНИТЕ В БИВША ЮГОСЛАВИЯ 93

Мобилизациите 100

Случаят д-р Марко Шукарев

Арести и уволнения на българи 105

ПОСЛЕСЛОВ 116

Зденка Тодорова
ВЗРИВЕНАТА ПАМЕТ

Редактор: *Никола Рухчев*
Технически редактор: *Стефка Русилова*
Коректор: *Стоянка Ленкова*
Предпечат: *Васил Гроздев*

Първо издание. Българска
Формат 130/200. Печ. коли 8

Цена 5 лв.

ISBN 954 - 8353 - 88 - 1

Издателство „Балкани“
1124, София, бул. „Цариградско шосе“ 47 А, бл. Б
тел: 9445048, 9445039
e-mail: balkani@infotel.bg
www.balkani.dir.bg

ЗДЕНКА ТОДОРОВА

е родена на 21 март 1960 г. в Цариброд, където получава основно и средно образование на майчин български език. Записва българска филология в Белградския университет. Като дипломиран филолог известно време работи в литературното списание „МОСТ“ в Ниш. През 1990 г. активно участва в създаването на Демократичния съюз на българите в Югославия. През 1997 г. създава правозащитната организация Хелзинкски комитет за защита правата и свободите на българите в Югославия, чийто председател е. Защитава правата и интересите на своите сънародници в Сърбия. Автор е на три книги: „Венчална рокля“ (поезия), „Ябълка в килия“ (проза) и „Докосване до духовните светилища в Западните покрайнини“ (публицистика). Книгата „Взривената памет“ е част от проекта Документационен център на българите в Сърбия.